
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXXI (2024). Книжка / Issue 2</p>
---	---	--	---

DOI: 10.54664/VLZE8184

БЪЛГАРИТЕ В НАРТСКИЯ ЕПОС

Живко Войников

THE BULGARIANS IN THE NARTS EPOS

Zhivko Voinikov

Abstract: *The topic of the presence of the Bulgarians in Narts Epos is unexplored in Bulgarian history literature. But the more recent reading of the epos shows that in various forms the Bulgarian ethnonym participates in different stories. The Bulgarians are hiding in the image of Narts clan Borata, in the image of Eldar Balk and in other reincarnations. Even the son of Borfernoug, the elder of the clan Borata, is named Bolgar. Displaying these interesting connections and plots is the purpose of the study.*

Keywords: *Narts, the genus (clan) Borata, Bulgarians, Alans, Sarmatians, Caucasus.*

БЪЛГАРСКИЯТ ЕТНОНИМ В НАРТСКИЯ ЕПОС

Самият **Нартски епос** е сборник от народни предания и легенди, свързани с митични герои със свръхестествени способности, наречени **нарт**. Днес епосът е съхранен в различни варианти сред някои народи на Кавказ – абхазо-адиги, кабардинци, карачаевобалкарци, чеченци, ингуши, но основният му автор е осетинския народ. Етногенезата на осетинците е твърде сложна. Те се формират в резултат на смесването на различните вълни от сарматски и алански миграции от последните векове на страта и първите векове на новата ера, на племена идващи от дълбините на Азия с местното кавказко население.

Европа научава за този епос от Юлиус Клапрот, пътувал в Кавказ, през 1812 г. След това издава на немски език описание на пътешествието си и споменава, че осетинците имали героични саги, разказващи за крепостта Уарп, разположена на р. Уруп, приток на Кубан и за легендарните герои Батраз и сина му Хамиц.

По-късно през 60-те год. на XIX в., местни интелектуалци като Василий Цораев, Джантемир и Гацър Шанаеви започват да записват и публикуват различни части на този епос, изпълнявани обикновено на тамбура (фандър) от народните певци.

Към края на века, руските учени А. Шифнер, В. Пваф, Вс. Милер и др. започта да превеждат и публикуват на руски език нартските легенди. Но цялостното проучване, превод на руски и на западноевропейските езици (френски, немски, английски) и публикуване на епоса става едва през съветската епоха. [Абаев, В., т. 1. 1990, с. 142–144]

* **Живко Войников** – независим изследовател; България; @ wojnikov@mail.ru

В постсъветската епоха, когато се обособяват двете осетински републики Северна Осетия – Алания и Южна Осетия (след 2008 г.) интересът към Нартския епос, се задълбочават и разширяват, синхронно с утвърждаването на осетинската държавност и национална идентичност.

По-внимателния прочит на епоса показва, че българите като непосредствени съседи на аланите в Кавказ, са споменати под различни имена, и това е целта на настоящата статия.

Според арменските извори (Мовсес Хоренаци, по разказа на Мар Абас Катина), българите са засвидетелствани в Кавказ, към началото на I в. от н.е., или по време на управлението на първите Аршакиди.

Очевидно усядането на българите е малко по-рано, и в I в. пр. н.е. вече са били в Кавказ. Например Гай Плиний Секунд (23/24–79 г.) в труда си „Естествена История“, описва народите в Западен Кавказ, и съобщава етноним, твърде приличащ на българското име: „Във вътрешността на областта се намира богатият град Питиунт (Пицунда), който е разграбен от (колесничарите) или гениохите (хениохите)¹. Зад него в клисурите (във вътрешността) на Кавказките планини, живее **сарматския народ на епагеритите**, а до тях – савроматите. Именно при това племе, Митридат (Митридат VIII (39–44 г.) потърси убежище по време на принципата на Клавдий...“ [Подосинов, А. 2018, с. 170–171] Управлението на Клавдий е от 41 до 54 г.

Аланите се появяват в Кавказ малко по-късно, първата вълна – към 70-ти год. на I в., а втората – към средата на II в.

С името **бургари** / **пугури**, българите са известни в сирийските извори (Псевдо-Захарий Ритор и Михаил Сирийски). В осетинските предания, ги откриваме като представата за митичната страна **Бурка**.

Борис Алборов (1886 – 1968) смята, че е съществувала реална област „**Бурка**“ разположена в Западен Кавказ, в земите на съвр. Карачаево-Черкесия, Кабардино-Балкария и Дигория.

Владимир Пфафф посетил Кавказ между 1870 и 1880 г. е записал, предание на осетинците от Куртатинската клисура, според което техните предци се заселили в земята на древният народ **бурдартæ** или **бурсартæ**. Според народната етимология приета и от В. Абаев, името им означавало „русокоси, жълтокоси“, от осет. *bur*; древноиранското *baura*, в согдийски *βwr* – жълт, светъл, цветът на житото. [Абаев, В. т.1, 1958, с. 271, 273]

Всъщност **бурдартæ** означава **бурдари**, а **Бурсартæ** – **бурсари**, тъй като „-*mæ*“ е частица за мн.ч. **Бурдартæ** може да се свърже с героя **Бурт** от Нартския епос, приятел и сродник на един друг герой – **Борафернуг**, чийто син носи името **Болгар**, а **бурсартæ** – с народа **барсили**.

Страната **Бурка**, се споменава и в преданията на осетинците-дигори като съседна на техните земи – Дигория. Тук в дълбока древност живял легендарният народ **царциатæ**, загинал от природни бедствия, болест (чума на осет. *ryn*) или глад. След гибелта му, страната опустяла и всичко наоколо обрасло с гори. Тогава осетинците се преселили от север на юг поради липсата на земя. [Таказов, Ф. 2014, с. 43]

Значението на името е забравено във времето. В съвр. осетински думата *carcatae* означава нещо приказно, чудно, удивително. Легендите за царциатæ, съдържа много сходни сюжети с Нартския епос. Царциатæ произлизали от „първия човек“ Цардзо, който бог сътворил от кал. Имената Царцдзо / Царциатæ очевидно произлизат от осет. дума *card* (цард) – живот, Царцдзо означават живо същество, а *царциатæ* – просто хора, местни жители, обитатели. [Цагаева, А. 1975, с. 180–181]

Борис Албаров свързва родът **Бората** от Нартския епос, със загадъчните **бурка**, или народа **Пурк** (пури, -к е арменски суфикс за мн.ч.) отбелязан в арменската средновековна география „Ашхарауцъ“. [Алборов, Б. 2006]

Според Арменската география, народа **пурк** (Phurk / Փւրք) или **пури**, обитава в съседство с панарите (саунартæ) в равнината до ардозците (областта Ардоз при изворите на р. Терек), близко до прохода Аланските врати (Каспийски врати, Сарматски врати, днес е прохода

¹ Името се свързва с груз. *цхени* (*tskhени*) – кон, оттук колари, колесничари, превозвачи.

Дарял, или Грузинския военен път). **Пурк** се поместват между зихите и цанарите, и Моздокската равнина, или територията на съвр. Северна Осетия и Кабардино-Балкария.

Това местоположение, съвпада с местоположението на **бургарите** на Псевдо-Захарий Ритор: „Базгун (*bzgun*) е земя със (свои) език, която достига до Каспийските врати и морето, които се (намира) в хунските (*hwn*) предели. Зад вратите живеят **баургари** (*bawrgar*)¹, със (свои) език, народ езически и варварски, те имат градове, и алханите (*lhwn*), те имат пет града....“ [Пигулевская, Н. 1939, с. 109]

Базгун е Абазгия (*Абасγυή*) – Абхазия, която се простира от Черно море до **Каспийските врати** или прохода Дарял (пролома на р. Терек). Бургарите живеят зад Каспийските врати, т.е. на север от прохода Дарял, и на запад граничат с Абхазия, а на изток с аланите, което показва съвпадение с местоположението на народа **бурка / пурк**.

В самия епос, нартите се делят на три рода. Първият е Ахсартагата (Ахсартагатæ), вторият Алагата (Алагатæ) и третият Бората (Боратæ). Първият род са воители, те не са богати, но са надарени със сила и храброст. Вторият род е слабо застъпен в епоса, надарени са с ум и са представени като пазители на ритуалите и традициите, нито един празник, посветен на духовете и боговете, не минава без тях и те са пазителите на вълшебната чаша на бесмъртието *Уацамонгæ*, или *Нартамонгæ*. И третият род е известен със своето богатство, останалите нарти са чести гости в дома на Бората, където има постоянни пирове. Те са по-заможни земеделци и скотовъди, трапезата им винаги е изобилна, но обитават в долния край на Нартското селище / Нартската земя, т.е. в покрайнините. Очевидно са заварено, собствено неаланско (ненартско) но родствено население, затова Бората еволюират от врагове до едни от главните родове, които, не се приемат изцяло като свои от останалите нарти. [Дзицойтый, Ю. 1992, с. 48, 132–136] И една от главните сюжетна линия на епоса отразява основното противоречие и постоянните конфликти и спорове между нартите от Ахсартагата и нартите от рода Бората.

Жорж Дюмезил определя това разделение на три рода, като отделни касти отразява социалната структура на древното индоевропейско общество, представено само сред осетинците – единственият индоевропейски народ в региона. По-вероятно разделието е на друг принцип, етнически. Ахсартагата са образа на аланите – воините дошли и покорили народите северно от Кавказката планина в племенен съюз, за тях висшата добродетел е *балца* – грабителските походи, свързани с проявата на смелост и героизъм, това е основният начин на живот на нартите, т.е. на аланите. А Бората са заварено, вече преминаващо към уседналост по-старо сарматско население. Те са родственици, но с променен начин на живот, което създава постоянните търкания и конфликти между двата рода. Алагата са слабо застъпени в епоса, т.е. дори и в началото смисъла на легендите да е имал предвид кастовото разделение, впоследствие е изместен от етническото.

В различните варианти на епоса, названието **Бората**, се среща във формите *Boræatae*, *Boriatae*, *Boiriatae*, *Boradzawtæ*, *Boræğæntæ*, *Burtæ*, *Borætæ*. [Дзицойтый, Ю. 1992, к. 18] И показват пряката аналогия с **Бурк / Пурк, бургари**.

В адигските нартски легенди, името Бората се среща под формата **Бореж**, или **Борекъуз**, т.е. син, член на рода **Бора**. В чеченският вариант, и в някои от осетинските варианти, Бората се предава като **Борган**, вариант на остейнското *Boræğæntæ*. [Дзицойтый, Ю. 1992, с. 19–20]

Герой със същото име **Борæ**, участва в най-стария цикъл от нартски предания за първият нарт **Сæуæссе**, а **Борæ** е негов син. Наречен е още **Бора-Болатгур** (стоманено-роден). В един от вариантите Бора заедно с Даргавсара – дъщерята на царицата на амазонките, воюват с маликите (вид демони) и Бора загива, но от неговото потомство произлезли нартските родове. В този цикъл се появява героят **Баергън**, (*Bærgwyn*, вариант *Bærgwan* / **Баергуан**) като враг на нартите. Като научил за войната между демоните и нартите (синовете на **Сæуæссе**), той събирал войска, за да помогне на демоните. Но поданиците му от *Daellagædew* (букв. Долното селище) се разбунтували и застанали на страната на нартите. Разгневеният господар наредил да избият всички непокорни мъже. Тогава останалите жени събрали „женска войска“ която оглавяла Зарисара (вариант: Даргавсара) и тръгнали срещу Баргън (името се изписва с æ про-

изнасящо се със звук среден между а и е) който се присъединил с хората си към войската на демоните. Зарисара нападнала Баргън, победила го и му отсякла главата, т.е. присъства мотива за амазонките². Битката станала в близост до „страната на луаните“ (Алуанк или Кавказка Албания).

В карачаевските легенди, богатира **Бургун** завладял земите на княгиня Стан (Сатана) в района на Кисловодск (където се намират археологическите останки от крепостта Боргустан). Тук също богатирът Бургун воюва с амазонките-емечи (според черкеският вариант на легендата). [Кузнецов, Вл. 1980, с. 50] В друга осетинска легенда, **Баергън-селдар** (*Bærgwyn-seldar*, т. е. *сердар* – предводител) е зет на Сайнаг-алдар и владенията му са в съседство с земята на Нартите.

В следващият нартски цикъл от легенди, **Баергън** се слива с рода **Бората**, чиито владения са в „долния край“ на Нартската земя. Родоначалник на рода Бората е **Бурон-богатия** или **Борафарнуг**. В сказанието за **Болгар** сина на Бурафарнуг, Сайнаг-аелдар е негов кръстник, съотв. в легендата за Баргън, Сайнаг-алдар е негов тъст. Сайнаг-аелдар е ту приятел, ту враг на нартите, според различните предания и накрая загива в схватка с Батраз, отмъщаващ за убийството на баща си, нарта Хамиц. Така че връзката между **Бората** и **Баергън / Баергуан** от по-стария цикъл легенди е ясна, а връзката между **Борафарнуг** и сина му **Болгар** е показателна.

Алан Туаллагов свързва ранното съобщение на българите от Мовсес Хоренаци, с Нартския епос където един от седемте синове на старейшината на рода Бората – Борафарнуг носи името **Болгар**. [Туаллагов, А. 2001, с. 269] Това е единственото споменаване, на име на един от седемте сина, които в целия епос са лишени от индивидуалност. Разказът описва отвящението на Болгар, който чрез хитрост отвлича табуните коне на другите нарти, защото те прогонили баща му от нартското селище, тъй като останалите нартски родове се отнасяли с недоверие към рода Бората. Този разказ с името **Болгар**, е засвидетелстван единствено във фолклорен материал от Южна Осетия. [Нарты каджытæ-5, 2010, с. 486–488]

Независимо от изключителното рядко представяне на сюжета за **Болгар**, самият факт, че се среща като име на герой от нартските родове, говори за някаква далечна остатъчна народна памет сред осетинците, за някогашен съседен и родствен народ на име **българи**. И тази памет няма как да е резултата от по-късни събития, станали след VII в.

Родът **Бората** е един от основните нартски родове, следователно **Болгар** е свързан чрез кръвно родство с останалите нарти. Едната проява на тази памет е рода Бората от който е Болгар, а другата – легендите са народа на **Бурка** (Царциатæ), които също се възприемат като земеделци, отглеждащи жито, но изчезнали поради неизвестни причини (чума или глад, в различните варианти). Народът **Бурка** са същите **Бората**, срещани и в различни варианти като **Баергън / Баергуан, Борагун, Боргун** и т.н.

Те са оставили трайна следа в топонимията на Кавказ. Такава е ранносредновековната крепост **Боргустан**, или **Боргустан-кала** разположена до съвр. село **Боргустанская**, на 30–35 км от Кисловодск, а самия Кисловодск се намира на **Боргустанския хребет** (Рим-гора), тук тече и река **Боргустан**.

През VI–IX в. тук е имало селище и добре укрепена крепост. Некрополът Клин-Яр е принадлежал на нейните жители. А те са били древни българи и алани. В близост, в района на Кольцо-гора, са открити салтово-маяцки селища. В района на Кисловодск са открити некрополи с погребален обред (ямни погребения) подобен на прабългарския. Районът между Теберда, Хумар, Кисловодск и Рим-гора (Боргустан), е бил гъсто заселен. Още от I – III в. по склоновете на Боргустанския хребет е изградена система от укрепени селища, които са защитавали Кисловодската котловина. Името **Боргустан (Боргустан)**, местното карачаево-балкарско население тълкува като „твърдо място“, респ. твърдина или крепост, но това е късна интерпретация и вторична народна етимология. [Кузнецов, Вл. 1993, с. 30, 39]

² Виж легендата за Зарина (VII–VI в. пр. н.е.), царицата на саките, която воювала с мидийците, или за Томирис, царицата на сарматите и гибелта на персийския цар Кир, който бил обезглавен от нея.

Например в с. Хасавюрт в Дагестан, през 1988 г. Г. Оразаев записва народна песен в която се пее за „*Болгъурлар ессиз, Болгъур тав, Болгъур тав...*“ или „*Болгъурите без владетел, Болгъур-планина, Болгъур-планина. ...*“ и т.н. Сходна по съдържание песен е записана в с. Аксай сред кумиките в Дагестан, но е озаглавена „*Когато запустя Боргустан*“. Става дума за много късни събития от началото на XVII в. когато местното население е преселено на изток в Дагестан при устието на р. Сунджи. Така Гарун-Рашид Гусейнов, свързва планината **Болгъур** с известния хребет **Боргустан** в Пятигорието, където до XVI–XVII в. все още не са живели кабардинците, а в 1666 г. Евлия Челеби минава оттук и пише че районът около планинският хребет Боргустан е рядко населен и запустял. [Гусейнов, Г. 2008, с. 77] Особено интересно е че намираме пряко потвърждение в пълното тъждество на топонимите **Болгъур = Боргустан**, надживели през вековете народа който ги е оставил.

Въпросните преселници от Боргустан дават началото на кумикската етнографска група **брагунци**. Но това название има по-широко представяне. Г-Р. А-К. Гусейнов ги смята за късни „потомци на народа **барсили**, споменат за първи път в Кавказ през II в.“.

Според Л. И. Лавров, разпространението на термина *bragun / borgun* в широка област от Кисловодск до Северен Дагестан очевидно показва миграцията на **брагуните** и тяхната важна роля в историята на Северен Кавказ. Карачаевците и балкарците наричат Железноводск с името **Бораган**, на 100-120 км от Кисловодск се намира селището **Бургон-Маджар** (Ставрополския край), **Ел-Бораган** е селище на Кубан, също в Гудермеската област на Чечения се намират селището **Брагуни** (на р. Терек, през XVI в. тук възниква малкото **Брагунско княжество** или *Борагъан бийлик*, съществувало до присъединяването му към Русия през 1860 г.) и също селищата **Бораган-Юрт**, а **Борга-Каш**³ и **Борасувотар** са на територията на Ингушетия.

М. М. Базоркин (краевед от Ингушетия) смята, че **брагуните** са заемали равнинната част на Чечено-Ингушетия и Северна Осетия от устието на Сунджи до град Владикавказ включително. В района на сливане на реките Сунджи и Терек се намира областта **Брагун** или **Барагун**. Брагуните са проинкнали и на юг и техните наследници са се слели с лакците, наричани от съседите си даргинци – **вулугуни**, **вулеги** или **булеги**.

В Дагестан се намират хребетите **Бурагян шу** и **Бораган тав** в района на с. Чиркей до Буйнакс, село **Борангангечув** на река Аксай извираща от Андийския хребет, вливаща се в р. Акташ от басейна на р. Сулак, местността **Бораган кол** до с. Большой Дженгутай в Буйнакски район (тук има и руини от голямо хазарско селище) имената на квартала **Бураган** в лакските села Вихли и Багикла, хребета **Барсалияр** в Акушински район, река **Борагъанозен** в Нижнее Казанище (село в Буйнакски район) и **Бораган бет** до с. Большие Казанища (до Тарку), **Бораган авлак** (Бораганското поле до Махачкала), **Бораган тъобе** (Карабудахкентски район). Според легендата, жителите на Ендирей смятат, че в старите времена, в близост се е намирало селището **Бореган** и че оттук жителите му **борегани** се преселват на ново място и основават сегашното село *Ендирей*. Микротопонимията на Ендирей потвърждава тази информация, с имената на кварталите **Борагян-тогъй**, **Борагян-авул**, **Борагян-булак** и др. Споменават се и **Борагунските степи** по поречието на р. Акташ. [Гусейнова, А. 2000, гл. 1.1]

Тук особено интересно е че намираме пряко потвърждение в пълното тъждество на топонимите **Болгъур = Боргустан** и съотв. на *българи* и *бурагуни* (бурджани / бурсяни или барсили) и древността на топонимите, съхранили се въпреки превратностите на времето.

Болгъур тав, както и да се погледне означава в буквален превод „*Българска планина*“, в кумикски *taw*, балкарски *tau* – планина.

Така възниква въпросът, какво всъщност се има предвид в разширената редакция на „Ашхарауц“ в съобщението, че Аспарух, синът на Кубрат избягал от хазарите, от **Българската планина**?

Логично е, тя да се свърже със западната част на *Скалистия хребет* или *Хипийската / Конска планина* на Птолемей), но арменският географ е посочил изрично, че става дума не за

³ До с. Плиево, тук се намира издигнат мавзолей от 1405 г., на местен аристократ, известен само от надгробния надпис „*Бек-Султан, син на Худайнад*“.

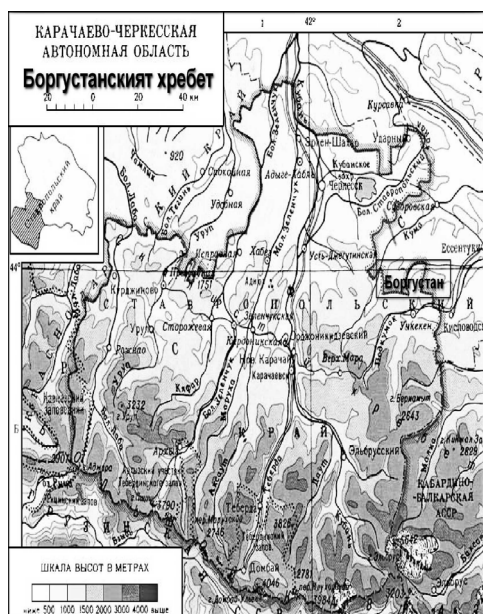
Конската, а за Българската планина, което подсказва, че е имал предвид точно Боргустанския хребет⁴ или Болгъур тав!

Всъщност в извора са посочени и двата топонима, в главата за Азитака Сарматия: „...От Хипийската (Конската) планина, избягъл сина на Худбадр (т.е. Хубраат)...“, а в описанието на Тракия се потвърждава, че става дума за Аспарух: „В Тракия има две планини и реки – едната е Дануб, която се дели на 6 ръкава и образува езеро и остров, който се нарича Пюки (Peuce)⁵. На този остров живее Аспар-хрук, синът на Хубраат, който избягал от хазарите от **Българската планина**, и прогонил аварите на запад. Той се заселил на това място“.⁶ [Патканов, К. 1883, с. 29, 26]

Преводът на Арсен Сукри е следния: „*Il y a deux montagnes et un fleuve, le Danube, lequel se divise en six affluents, et forme un lac et une île du nom de Peuce. (Dans cette île habite Aspar-Hroug, fils de Khoubraâtha, fugitif des Chasuari, du mont des Bulgares, qui chassa les Avars et demeura là C'est*“ ... „*Le fils de Chudbradra fuit des Monts Hippiques.*“ (Има две планини и река Дунав, която се дели на шест ръкава и образува езеро и остров, наречен Пеуки. (На този остров живее Аспар-Хруг, син на Хубраата, избягал от хасуарите (хазарите), от Планината на българите, които прогониха аварите и останаха там. ... Синът на Худбрадра избягал от Конските планини). [Soukry, A. 1881, p. 20, 34]

Географски погледнато Боргустанският хребет е част от по-големия Скалист хребет, който в „Географията“ на Птолемей се дели на две части: западна или Хипийски планини и източна, или Керавънски планини. Реално Скалистият хребет се дели на две от пролома и долината на р. Терек.

И очевидно точно там около **Боргустанския хребет** са били родовите владения на Аспарух. Той се намира на северозапад от Кисловодск, и северно от р. Подкумок, на границата между Ставрополския край и Карачаево-Черкесия. На юг е река Балк (Малки), на запад са реките Кубан и Уруп. (фигура 1)

Според Г. М-Р. Оразаев, названието **боргъан** (борагъан), което се среща в антропонимията и топонимията на Дагестан и Северен Кавказ (от Налчик в Балкария до Буйнакс в Дагестан), както и в Нартския епос е свързано с **българите и барсилите**, и някои варианти на техни етноним: **боргар-борчал-борган-бурджан**. [Гасанов, М. 2009, с. 10–16]

Прокопий Кесарийски, в своята „История на войните с персите“ казва: „Зад пределите на абасгите (абхазите родствени на зихите) до Кавказкия хребет живеят **брухи** (Βρυχοί), намират се между абасгите и аланите. По крайбрежието на Понт Евксински са се утвърдили зихите... Зад тях живеят сагините (или санигите, днес съвр. абхазка група жане). Приморската част на страната им, по-рано е владяна от римляните. Там те са построили двете крайморски крепости Севастопол и Питиунт, намиращи се една от друга на два дена път“.

⁴ Дълг е 24 км, с височина 1286 м.

⁵ Това е о-в Певки на Птолемей (вероятно от сармато-аланското / осетинско *paka* – широк), съвпадащ с Бабадагския масив, който се е отделял от останалата част на Малка Скития (Добруджа) със сега пресъхнал ръкав, вливал се в Черно море при Констанца. Или о-в Пюки, всъщност е Онгъла.

⁶ Разширената редакция на „Ашхарауцъ“ е публикувана през 1881 г. на френски език от Арсен Сукри във Венеция. През 1883 г. е преведена на руски език от Керопе Патканян (Патканов) и издадена на руски език, като той прави сравнение с преведената и публикуваната от него по-рано (1877 г.) на руски език, кратка редакция.

В рускоезичната литература **брухи**, традиционно се свързва с убихите⁷, част от абхазите, и се обяснява като изопачен запис на самоназванието им „пъок, пъох, бьох, бжехе“. Според Адолф Дир⁸, гръцките автори са предали непознатия за гръцкия език звук „бж“ като „βρ“. [**Волкова, Н.** 1973, с. 59–69; **Лавров, Л.** 2009, с. 90; **Бутба, В.** 2005, с. 118 и сл.]

Като се сравнят данните за **брухите** със съобщението от разширената редакция на „Ашхарауцъ“ : „Между Българите и Понтийското море живеят народите: Гарши (гаши / каск – касоги), Кути и Свани до града Питунт (*Pityus* – Пицунда), на морския бряг е страната на Авазите (*Abasgi*), където живеят Апшилите и Абхазите до своя крайморски град Севастопол (*Dioscurias* – Сухуми)“ [Патканов, К. 1883, с. 29], и в превода на Сукри: „*Entre les Bulgares et la mer du Pont, demeurent les nations Karsche, Kuth et les Soani jusqu'au Pisinus*“ . (Между българите от Понтийското море до Писинус живеят народите Карши, Кути и Соани). [Soukry, A. 1881, pp. 34–35]

Според Виталий Бутба, Сукри погрешно е интерпретирал *Pisinus* като града *Пицунда* (с. 35, т. 2, под линия у Сукри), преписано дословно в превода на Патканян. Будба смята, че трябва да се чете: „Между българите и Понтийското море, живеят народите гарши, кути и свани, до Писинун – крайбрежната страна на абазите“. Той смята че „писинун“ е изопачена арменска транскрипция на „апсни“ – самонозванието на абхазите, т.е. става дума за Абхазия. [Бутба, В. 2005, с. 65–70]

По-точно това са абазини, абазги, или Базгун на Псевдо-Захарий. Очевидно Бутба е прав, тъй като в повествованието следва „където живеят Апшилите и Абхазите до своя крайморски град Севастопол (Dioscurias – Сухуми)“. Особено важно е, че намираме пълно съвпадение с описанието на Псевдо-Захарий Ритор, показващо иденичност между **българи** и **брухи / бурки (пхурк), брагуни**, потвърдено и от наличието на крепостта и хребета Боргустан.

У нас Петър Добрев пръв свърза въпросните **брухи** с българския етноним. Той е забелязал, че в абазинския език, чуждите етноними съдържащи сричките „ур“, „юр“ се предават като „ру“, „ръ“, напр. тюрки / турци (тюрклер) се прадава като *трыкв*, туркмени – като *трухмен*, от което следва че **бургари** би се превърнало в **бруги** или **брухи**. Или до Прокопий този етноним е стигнал чрез местен кавказки осведомител.

Връзката **брухи** – **българи**, се посочва и от изследователят на хазарите, Анатолий Новоселцев. Той пише, че българите у Прокопий се скриват зад названието **брухи**, които са обитавали между абазгите и аланите, т. е. в Западен Кавказ. Този район е бил първоначалното място където са живели българите, и откъдето през IV–VI в., различни техни групи са мигрирали на запад. Именно тук Теофан и Никифор поместват т. нар. „Велика / Голяма България“. Тук фиксират българите, също Псевдо-Захарий (Ритор) и „Арменската география“ (Ашхарацуиц) от VII в.“. [Новоселцев, А. 1990, с. 73; Голийски, П.

2006, с. 199–200] (фигура 2)

Тук трябва да припомним и посочените от Псевдо-Захарий **баургари** (bawrgʀ)·**ⲧⲁⲣⲱⲛⲓ** / бургари (bwrgr)·**ⲧⲁⲣⲱⲛⲓ**, и в названието на барсилите в същия текст **багарсик** (bʹgrsʹq) **ⲧⲁⲃⲁⲣⲱⲥⲓⲕ**. Багарсик обитават на изток в района на Дагестан и Чечения (Дучи Булкар от

⁷ По-голямата част от убихите, поради ислямската си религия, през XIX в. са изселени в Европейска Турция, и стават печално известни като сборната кавказка мюсюлманска общност *черкези*, която упражнява постоянни грабежите и насилие основно върху местните българи-християни, но не поминават и мюсюлманските села.

⁸ **Адолф Дир** (Adolf Durr) (1867–1930 г.), германски лингвист и етнограф.

по-късните четири племена, споменати в „Ашхарацуйц“). Очевидно отговарят на народа **брагуни**.

И днес в Чечения има селище **Бугарой**, намиращо се на левия бряг на р. Дзумсерк (десен приток на р. Аргун). Според народната етимология, „бухара нах“ (народа бухар) са били „хора живели тук много отдавна“. [Твердый, А. 2006, №515]

Агатий изброява племената на „варварските народи които са обитавали Азия до Имейските планини (Имаус). Всички те се наричали хуни или скити. А като отделни племена едни се наричали кутригури, други – утигури, някои – ултизури, и също **вуругунди**. ... Ултизуриите и **вуругундите** са смятани за най-могъщи и известни по времето на император Лъв (Лъв I 457–474 г.) от живелите през това време римляни. Ние които живеем днес (Агатий е живял в периода 536–582 г.), не знаем нищо за тях, и никога няма да узнаем, тъй като те или са загинали, или са се преселили в други отдалечени местности“. [Левченко, М. 1953, с. 147–148] Самото название **буругунди** / **вуругунди** очевидно отговаря на споменатите **брагуни**.

Според Г. М.-Р. Оразаев, названието **боргъан** (брагуни), което се среща в антропономията и топонимията на Дагестан и Северен Кавказ, както и в Нартския епос е свързано с българите и барсилите (които представляват една и съща общност) и някои варианти на техни етноним: **боргар-борчал-борган**. [Гасанов, М. 2009, с. 10–16].

Другата форма на българския етноним, употребена от Михаил Сирийски **пугури**, е близка до използваната от Псевдо-Захарий Ритор **багарсик** (барсили, паралелно с **баургари** и **бургари**), което показва че става дума за един народ.

В осетинските предания се среща хидронима и топонима **Бълк** / **Балк** (**Bælg**), река приток на Терек преминаваща през **Балгийско поле**. Тюркоезичните балкарци и карачаевци я наричат Малка, протичаща през Кабардино-Балкария, приток на Терек. Кабардинците са съхранили в езика си древното име на реката **Балк**. Тя е дълга 210 км и започва от северните склонове на Елбрус. **Балгийско поле**, или полето **Балг** (**Bælgæ**), използвано в „Нартския епос“ са прилежащите равнини през които протича реката в посока на север. [Байрамуков, У. 2012, с. 259, 467]

Л. Г. Лопатинский обяснява съвр. название **Балкария**, като производно та хидронима **Балк** (Малка – Балк). [Лопатинский, Л. 1890, с. 70].

А топонимът и хидронимът идват от названието **българи** (**булкар** в „Историята“ на Мовсес Хоренаци), и показват че някога българите са обитавали Западен Кавказ и са оставили своето име в названието **Балкария**⁹, като единствената останала българска следа в Кавказ, надживяла столетията. (фигура 3)

⁹ Днес в произведенията на някои „балкарски историци“, като Мизиев, напр., тюркоезичното население на Балкария, се представя като пряк наследник на Кубратова България. Това е една от проявите на балкарския пантюркизъм. Съвр. карачаевци и балкарци са много късно население, потомци на кумани заселили се в Кавказ, едва в Златноординския период и особено след опустошителния поход на Тамерлан в 1399–1402 г. Тези кумани се заселват сред осетинците аси, коренното до тогава население на Балкария (дошли тук след разпада на Кубратова България и изселването на българите, от които е останал само топонима), смесват се с тях и постепенно налагат езика си, поради численото си превъзходство.

Но освен в епоса, топонимът Балк се съобщава и от арменския историк Ухтанес автор от X в., в разказайки за нападението на „северните народи“, уточнява че арменският цар Трдат (Трдат III Велики (287–330) на равнината Гаргарац (Карабахската степ) се сблъскал с народа Балк (Բալք) и в единоборство убил техния владетел. [Brosset, M.-F. 1870, p. 267; Голийски, П. 2006, с. 313] Другите арменски историци съобщават за война на Трдат III с барсилите. Мовзес Хоренаци описва по-подробно събитието. Трдат достига до Гаргарейската равнина (Гугарк, Гаргарац, Карабахската степ), на десния бряг на р. Кура и се сблъсква с народа барсили (барсили). Арменският цар предизвиква на двубой владетеля на барсилите и успява да го убие, като го разсякъл на две с меч си, след което барсилите започнали да отстъпват, без да дадат сръжение. Трдат ги преследва до „земята на хоните“. Въпросното събитие е посочено в първите години на управление на император Константин Велики, т.е. след 306 г., но преди официалното покръстване на Армения в 314 г. Мовсес Хоренаци и Степанос Таронци разказват, че царят на барсилите хвърлил аркан и заловил Трдат, който разсякъл примката, а после встъпил в двубой с нападателя си като го разсякъл на две с меч си, и обезглавил дори и коня му. [Хоренаци, М. 1990, с. 130; Степанос, 1864, с. 41] Т.е. има пълно приравняване на барсили и народа Балк (българи).

Също показателен е победният надпис открит в Армази / Мцхета (столицата на Картли / Иверия), на Шаргас, син на Зевах Стария, питах (княз, висш аристократ) на иверския цар Михрдат (Митридат II упр. ок. 58 – 85 г.), син на цар Фаразман (Фарасман I упр. ок. 1 – 58 г.), в който съобщава че е победил в битка *Аспаруг, сина на владетеля на маскутите* (*sprwg br' zu mr' mskyt*). [Preud'homme, N. 2019, pp. 1–20] Битката е станала при вливането на р. Аргави в Кура, между крепостите Мцхета и Севсамар, които охраняват пътят спускащ се от Дарял (днес грузински военен път). Показателно е името **Аспаруг** (*sprwg, Asparug*), идентично с българското **Аспарух**. Може да предположим, че зад въпросните маскути се крият *барсилите* или *българите* които са съседи на Иверия. Аналогично в арменските извори барсилите, често се споменават като маскути или хони маскути. Очевидно събитието е свързана с похода на Гней Домиций Корбулон срещу арменския владетел Трдат I Смели, през 59 г., когато загива мегистанът Ванад (Вънд), споменат от Мовсес Хоренаци, като водач на българите преселили се в областта Обезлесен Басеан в Армения, а въпросните маскути (барсилите и българите на север от Кавказ) на Аспаруг, вероятно са насочени от Трдат срещу Иверия която е съюзник на римляните, и иверците са пропуснали легионите на Корбулон през *Кавказките врати* (Дарял).

В адигските нартски сказания, земите по горното течение на р. Кубан се нарича **Барс-губ-гъуэ** (**Барсово поле**), названието е останало от народа **барсили** и страната **Барсия**. Местност **Барс** (**Bars**) има и в Южна Осетия.

Абхазката Нартиада съобщава митичния топоним **курган ната Балкъаща (хълма на нарта Балк)**. [Дзицойтий, Ю. 1992, с. 190, 86, 120–121 59, 62, 86–87]

Българският етноним се появява и в образа на **аелдара Бæлгъа** (или **нарта Балк**), чийто земи са в равнините на север, или равнината на **Бæлгъа**. Той е много богат, има много стада и **Балгийското поле**, или **Балгийската степ** са неговите владения. Когато нартите, се връщали от поход срещу великаните – уаиги¹⁰, преминали през земите на **аелдара Бæлгъа** (в ингушкия вариант **Балгай**, в абхазкия – **нарта Балк**). Тук нарта Сирдон, олицетворение на подлостта и лъжата¹¹, успял да излъже един от пастирите на аелдара, завързал го за едно дърво, и нартите отвлекли стадото му. Но Бæлгъа научил за случилото се, нападнал нартите за да си върне стадото и да отмъсти за дързостта им.

Името **Бæлгъа**, затруднява изследователите на епоса. Някои дори го свързват със златно-орденския хан Берке от XIII в., изцяло несъстоятелно, дори и от лингвистична гледна точка, тъй като ще се предаде като *Бирчи / Бирке*. Затова Дзицойти го свързва с топонима **Bælq / Bælg** и равнината на р. Кубан или **Балгийското поле**. [Гуриев, Т. 1981, с. 125–126; Дзицойтий, Ю. 1992, с. 200].

Може сравним със сюжета за **Баргун-селдар**, чийто владения са съседни на нартските, и той воюва с тях, като съюзник на демоните (уаиги / малики¹²). Също подобен е сюжета за отвличането на нартските табуни коне от **Болгар**, и реципрочната акция, отвличането на стадото на **Бæлгъа-аелдар**¹³ от нартите. Съвпаденията са очевидни. Зад **Бæлга** стои етнонима **Бълг / българи**.

Същата история се открива и в балкарски вариант. Тук **Бæлгъа (Бълг)** е наречен директно **Бора-батир**, което потвърждава връзката **Бората – българи**. „Единият от нартските богатири, **богатия Бора-батир** (осет. **Борафернуг**), охранявал стадата си със шестдесет дракона. Но враговете на нартите, злите емегени¹⁴ (демони) решили да го нападнат. И тъй като се страхували от драконите, се опитали да подкупят едни от пастирите на Бора-батир, нарта Чюелди (вариант Чюерди) и с негова помощ да отвлекат част от стадата му. Но той не се поддал и ги прогонил. За награда Бора-батир му дал ръката на дъщеря си и го направил свой зет.“

Тук не нартите са нападатели, а емегените (демоните) а Бора е предствен като нарт. Същото име се явява и в още варианти **Боракъа, Борай**. Владенията на **Бора-батир** са на р. Кубан. [Акбаев, Х. 2010, с. 77].

КОЙ Е РОДОНАЧАЛНИКЪТ НА БЪЛГАРИТЕ ЗИЕЗИ ?

Както споменах, първият цикъл легенди в Нартския епос са свързани с прародителя на нартите **Сæуассæ**: „... В ранно утро, Бог създал човек и го изпратил на *Зынджыбардуаг* (Ду-

¹⁰ В осетински *uaŋyŋ / uæjyŋ* – великан. Думата е аналогична на източноиранското (памирско) *vaŋd, vūŋd, voŋd* – зъл дух, нечиста сила, горски дух, великан, джин < язгулемски *vagai* – страх, *vag* – страшен, перс. *bag-ta* – носещ нещастие, Ваюка (*Wäyuka*) или Ваю (*Wäyu*) – бога на смъртта у древните иранци който отнася душите на умрелите в подземното царство. Първоначално е бог на вятъра, а впоследствие еволюира до бог на смъртта. [Стеблин-Каменский, И. 1999, с. 377; Аббаев, В. т.4, 1989, с. 69]

¹¹ Интересен аналогичен образ е скандинавския Локи.

¹² От осет. *mæl* – смърт, *mællæg* – слаб, болен, изтощен, умиращ. По-късно има наслагване с ислямското *малик* – паднал ангел, дявол, страж на ада.

¹³ Думата **аелдар/алдар** – княз, има смесен кавказо-ирански произход, от кавк. *al* – висш, върховен, и иран. *dar* – държащ, в бълг. език днес е съхранена само като фамилното име **Елдър(ови)**, а в унгарски като името **Аладар**.

¹⁴ Произлиза от монг. *eme, emegen* – жена, съпруга, баба, манджурски *emeke* – тъща, свекърва, в тюрк. ез., в чувашки *ата* – жена, киргизки, турски *еме*, азерб. *ätä* – старица, праалтайски **ême* – жена. В угрофинските ез. **emä / *amä* – жена, праескимоски **äma / amäta* – майка. [Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. 2003, р. 504] Думата е много древна, но в случая „емеген“ първоначално е бил женски демон и впоследствие понятието е приравнено към демон въобще.

хът на Огъня), с думите: Закали го във своите пламъци. Закалил Духът на Огъня, човека и го потопил в реката, за да го направи стоманен. **Духът на огъня нарекъл този герой Саеуассе (Саеуассе)**“.

Това е раждането на герой, божи син, закален в свещените стихии на огъня и водата. Затова е наричан **Артайгуырда Саеуассе** – букв. Огненороденият Саеуассе.

„... След като го закалил, Духът на Огъня казал: Господ те сътвори, аз те закалих, сега върви по своя път. А Саеуассе отвърнал: няма да си тръгна, дай ми възможност да работя с огън, за да приготвям жертвено месо и оръдия на труда. Духът на Огъня му дал две вълшебни огнива, и го научил как да получи огън. Така Саеуассе получил от Бога възможност да владее огъня. Той слязъл при хората и ги научил на ковашкия занаят, сами да си изготвят оръжия и сечива, метални острия за стрели и да ходят на лов, подобно на авестийския Йима. **Саеуассе бил първия родоначалник на нартите**: „Суассе бе велик предтеча на нартите, прославен герой във военните дела“. [Нарты, 1957, с. 9]

Историята на Саеуассе продължава на Земята. По време на лов, срещнал дъщерята на бога на водите и моретата Донбетир, която се превръщала в кошута. Той я преследвал, оженил се за нея и имал трима сина, прадедите на нартите: **Борæ-Болатгурæ** (зн.: стомано-роден), **Болатборзай** (зн.: със стоманен врат) и **Дзылау** (зн.: висок като кула), старшия от които е **Бора**, и техните битки с различните демони (уаиги, малики, далимони¹⁵ и др.). Първоначално земята била заселена само от демони: гумири¹⁶, уадмири¹⁷, уаиги, малики, камбади¹⁸ и първите нарти встъпват в постоянна борба с тях. В тази борба синовете Сеуасе загиват, накрая загива и той, но оцелява единствено потомството на Бора, синовете му Уархаг и Уархтанаг, които впоследствие избиват демоните и отмъщават за смъртта на баща си, чичовците си и дядо си.

Името **Саеуассе** означава носител на дневната светлина, на утрото, на истината, от осетински *Sæw* – утро¹⁹ и *æss* – истина и е синонимен на авестийските герои *Сяоши*, *Сяваршани* – спасители, носители на светлината (*Саеуассе* е закален в свещения огън), истината и правдата. Сяваршан е първообраза на легендарния Сявуш, символ на честността и справедливостта. [Макеев, Д. 2006]. А като вариант на предаване на името Сявуш, Фердинанд Юсти, посочва и идентичните със **Саеуассе** форми *Σεόσης*, *Šioš*, *Šišūš*. [Justi, F.1895, p. 300].

Саеуассе е осетинският (сармато-алански) аналог на бога-герой Сявуш почитан в доислямска Средна Азия. Кълътът към него се появява около I в. пр. н.е. и се запазва до налагането на исляма в VIII в. Бил е най-силно изразен Согдиана и Хорезъм. В Хорезъм, Сявуш е смятан за родоначалник на местните владетели.

По-старото превъплъщение на Сявуш, чиято история е идентична с разказа за сармато-аланския **Саеуассе** се наблюдава с образа на друг ирански герой – **Сиямек** (*Siāmak*, *Siāmæk*). Той е син на първият човек Кеюмарс. Кеюмарс получава фарна (хвараната или царската власт) от бог Хормузд (Ахура-Мазда) и става първият цар на хората, като ги научава да живеят човешки и да се обличат в дрехи от леопардови кожи²⁰, защото до тогава живеели в пещери като животни. Сиямек станал любимец на народа на Кеюмарс. Но злия демон Арзур – сина на Ахриман (дявола, господарят на злото), му завидял и решил да го погуби. Той нападнал царството му и по време на битката, Сиямек загинал в двубой с демона. Цялата земя оплаквала смъртта на младия цар. След това неговият син Хушенг става цар, повежда войските си срещу злия демон, който е заловен и обезглавен. Така Сиямек е отмъстен от своя син, и възтържествува доброто.

¹⁵ От осет. *dæl* / *dælæ* – долу и *mon* – дух, демон, т.е. подземен дух.

¹⁶ Виж старобългар. / древнобългар. **коумиръ** – езически идол.

¹⁷ От осет. думи *wad* – вихър, буря, виелица и *marγn* – убиващ, в сарматски *mær* – убиващ, смърт.

¹⁸ От осет. словосъчетание *kæmbædata* – седящи, живеещи с теснините.

¹⁹ Виж. **севамъ**, **сева ся** – светя, святкам, святка се, диалектна дума използвана през XIX в., записана от Найдено Геров. [Герв, Н. т. 5, 1904, с. 156].

²⁰ Източен мотив, леопардовата кожа е свързана със страната Туран и легендарният ѝ владетел Франграсиан / Афрасиаб. Името Франграсиан означава „облечен в леопардова кожа“.

В иранският епос „Шах-Наме“, Фирдуоси представя Сявуш като обикновен смъртен герой, символ на благородството и злощастната съдба, но не и бог. Той е свързан с Изтока, а не с Иран. Неговите владения (Кангхдиз) са „на изток от Хотан, до границите на Чина / Китай“, неговата съпруга е Фарангис (авест. *Vīspān-fryā*, пахлави *Vasfāfarīd* – обичана от всички), дъщерята на царя на Туран – Афрасиаб. В поемата-епос на Фирдуоси, Сявуш загива от коварния заговор организиран от злия Герсивас (Карсеваз, името ozn. букв. *kars-vaz*, или лоша дума, клевета), брат на Афрасиаб (от авест. *afrasānghā* – проповедник, духовен водач и *syāva* – черен, т.е. „черен жрец“ или магьосник). Всички оплакват смъртта на Сявуш, но както и в историята на Сиямек, синът на Сявуш, Кей Хосров (Кави Хаусрави) събира войска връща се превзема Кангхдиз, убива убийците на баща си, и правдата и доброто възтържествуват.

В друг епизод от живота на Сявуш, се вижда и момента на „закаляването с огън“. Фирдуоси, описва следния епизод, в който Сявуш е трябвало да премине изпитание през огън, за да докаже своята невинност. Тъй като е обвинен несправедливо от мащехата си Судаба пред своя баща, че я пожелал, като отмъщение защото той самият пренебрегнал нейната страст. За да докаже невиността си Сявуш минава невредим през пламъците на голям огън, възседнал черния си жребец. Или мотивът за закаляването в огъня на **Саеуассае** е типичен, макар и представен в друга светлина.

Виждаме един цикъл от древноирански легенди, свързани с божество, син божи, или полубог-получовек и родоначалник, особено почитан от източните иранци.

Името **Саеуассае съвпада със Зиези** – митичния прародител на българите, според един от късните преписи на „Анонимния хронограф“ от 354 г.

За българската история, е важна само частта от документа, наречена *Liber generationis II* („Книга на поколенията“, втора редакция на документа) където се изброяват народите потомци на Ноевия син Сем. На последно място е посочено: 77. (*Ziezi ex quo Vulgares.*) или **Зиези**, от който са българите. „*Vulgares*“ е вариант на изписване на етнонима **българи**.

Съдбата на ръкописа е доста сложна, и много от преписите се основават на Каролингското копие от IX в. (правено около 830 г.), а по-късните ренесансови копия, са направени от изгубения през XVII в. Люксембургски кодекс, който е бил и богато илюстриран. Древният Каролингски кодекс от IX в., е бил също богато илюстриран, и от него вероятно е преписан по-късния Люксембургски кодекс, и друг препис, без илюстрации, съхранен в Сент-Галенския манастир – Сентгаленския кодекс (St. Gall 878). Той се съхранява в библиотеката на абатството (манастира) Св. Гал, в Сент-Гален, Швейцария и е донесен от манастира Фулда. Смята се, че е дело на Валафрид Страбон, който от 827 г. е във Фулда като ученик на Храбан Мавър, а от 838 г. е абат в абатството (манастира) Райхенау.

Появата на **Зиези и българите**, под № 77 в „*Liber Generationis II*“, е само в т.нар. „Виенски препис“, като по-късна средновековна добавка на някой от преписвачите на този популярен текст. [Николов, А. 2014, с. 122-125]

Въпреки изтъкването от много български историци, че първото споменаване на българите в Европа било през 354 г., пределно ясно е, че това е изцяло невярно и спекулативно твърдение. Българите са добавени в някой от късните преписи, а в първоизточника на главата за произхода на народите в „Хронографа“ – „Хрониката“ на Иполит от III в. (завършена в 234 г.), българите липсват. Например, още проф. Шишманов, цитира изследването на Гутшмид (1850 г.), според който, преписът където се споменава Зиези е правен не по-рано от 539 г. Гутшмид е ползвал изследването на Теодор Момзен. Според Гутшмид, Зиези било вариант на библейското Йезиел²¹. [Шишманов, И. 1900, с. 521, бел. под лин.]

Годината 539 е определена по два документа „*Consularia Vindobonensia priora*“ и „*Consularia Vindobonensia posteriora*“ или ранните и късните „Виндобонски (Виенските) консулarii“, които проследяват годините на мандатите на различните консули на Рим започвайки от Юлий Цезар. Тук се посочва че след 493 г. римските консули се преместват в Равена и

²¹ Библейски персонаж: „Йезиел и Фелет, синове на Азмавет“.

във Виенските консулarii, те са преследяват от 493 до 527 г. А в „*Consularia Vindobonensia posteriora*“ консулите са проследени до 539 г. [Burgess, R. 2013, pp. 351–252; Mommsen, T. 1909, p. 544].

Така става ясно, че оригиналът от който е направен *Виенският препис*, не може да е по-ранен от 539 г., разбира се може и да е много по-късен, но така или иначе показва, че посочването на годината 354 като първо споменаване на българите е нереално, неправилно и само показва повърхностното познаване на извора, от този който твърди подобно нещо.

Откриват се и косвени доказателства, че „*Liber Generationis*“, „*Consularia Vindobonensia*“ и „*Breviarium*“ във Виенския препис са дело на един и същ автор, писани са с един и същ почерк и оформлението на страниците е еднакво. Този автор е вметнал в полето „*Incipit chronica Horosii*“, т.е. че е използвал „Хрониката“ на Павел Орозий, писана след 418 г. Също така думата „*chronica*“ се появява в латиноезичната литература едва в края на VI, началото на VII в. Първите автори, у които е употребена са Григорий Турски (ок. 538–594) и Исидор Севилски (ок. 560–636). [Ненов, К. 2020, с. 13–14].

Най-вероятният автор на тези три текста (*Liber Generationis*, *Consularia Vindobonensia* и *Breviarium*) е абат Валафрид Страбон (808–849 г.), франкски духовник, ученик на Храбан Мавър, който става приближен на император Людовик Благочестив и възпитател на сина му, Шарл дьо Балд (Карл Плешиви, пръв крал на Франция след разпадането на Франкската империя в 847 г.). Валафрид е компилатора на недостигналия франкски Каролингски препис на „Хронографа“ от който по-късно са правени и другите преписи достигнали до наши дни, **като е направил това около 830 г.** [Burgess, R. 2013, pp. 365–368]. Към изходният вид на „Хронографа“ от 354 г. Валафрид Страбон създава и добавя компилацията „*Liber generationis / Breviarium / Consularia Vindobonensia priora*“, като е използвал и „Хрониката на Орозий“. [Ненов, К. 2020, с. 17].

А това показва, че и споменаването на българите е станало не по-рано от 830 г. Казано с други думи представата за българите във Франкския двор, идва с българските пратеничества на Омуртаг, който е настоявал за определяне на българо-франкската граница в Панония, след подялбата на Аварския каганат и васалните славянски племена в Долна Панония и Илирия. Очевидно представата за Зиези е била все още жива в народната памет на дунавските българи. Не би трябвало да има съмнение във факта, че франкският преписвач е добавил, тази информация, точно за съседният на Франкската империя, чуден и непознат езически народ на българите и техния митичен прародител, за който е научил от българските пратеници. И тъй като името Зиези не се вписва изобщо в библейската традиция, го е поставил на последно място.

Върху различните спорове за това, кой е Зиези, няма да се спирам, тъй като се отклонявам от основната тема. Решенията могат да бъдат само две: 1. конкретна историческа личност, 2. митичен прародител.

Като конкретна личност може да се посочи алано-сарматският предводител **Зизаис**. В средата на IV в. (356 г.), т. е. почти синхронно с „Хронографа“, той идва в Среднодунавската равнина с група племена идваща от Прикубанието. В съюз със германското племе *квади* нападат и грабят римските гранични области по Дунав, в съвр. област Срем. През 358 г. император Констанций II, минавайки на север от Дунав ги разбива. След поражението, Зизаис моли императора за мир и приема неговото върховенство. Племената са заселени в съвр. Срем, Банат и Унгария, като федерати на Рим. Тук се сливат с остатъците от по-рано заселилите се язиги и роксолани. [Туаллагов, А. 2009, с. 74–75].

Но тъй като изречението за Зиези не е фигурирало в несъхранения оригинал на „Хронографа“, а присъства само във Виенския препис, не може да е по-ранно от 539 г., и очевидно е от 830 г. Връзката Зизаис – Зиези като конкретна историческа личност, колкото и да е примамлива, всъщност е напълно нереална!

В „Книга на братството на манастира Св. Петър“ в Залцбург сред имената на монаси от български произход, от VIII – IX в. се откриват идентичните имена **Зейзо, Зузо, Зоздо**. [ИСБАР, т. 2, 2000, с. 32] **Зисун** е българският пратеник, участвал в VIII Константинополски църковен

събор (869–870 г.), от съобщено на Анастасий Библиотекар. Или имена производни на **Зиези** са били в употреба по същото време, когато абат Валафрид Страбон и вписал българския прародител.

При осетинците се срещат сходните имена **Зæза, Засе, Саса, Сасо, Сесе, Созо, Сосе, Соси**, и по-древното **Сусаг** – владетел на сарматите-роксолани около р. Дон, в I–II в., воювал с римляните като съюзник на даките. [Гаглойти, З. 2007, с. 94, 98; Туаллагов, А. 2001, с. 111]

Саеуассае се появява отново в следващия нартски цикъл, като превъплъщение в образа на **Сосег-аелдар** (*Sosæg-ældar*) – в някои от вариантите на легендата, е неизвестният баща на един от главните герои в епоса – нарта Сослан, роден от камък. [Гусалов, В. 2005, 156]

Откриват се аналогии и сред сарматски имена от Боспорското царство: Σαιος (**Сайос**), Σισα (**Сиса**), Σισουλι (**Сисуил**), както и скитското име Ζοζζούς (**Зозонс**) или Ζοζζού (**Зозу**). Аналогично е и персийското име Σεόσης (**Сеосис**), вариант Σεώσης, така се е наричал, приближен на сасанидския шах Кавад. Това име се среща и в по-изразителна форма Σεσώσης (**Сесосис**). Всички тези форми, са производни варианти на основното име **Сйаваш** (*Siāwaš*) или това е митологичния персонаж, **бога-герой Сявуш**. [Justi, F. 1895, p. 294, 384]

Прародителят на всички нарти се е наричал **Сæуассае**, което един германоезичен франкски преписвач закономерно ще предаде като **Ziezi / Зиези**. Очевидно, българите като представители на рода Бората, също са водели произхода си от общия нартски прародител, превъплъщение на източноиранския **Сявуш**.

АНАЛОГИИ МЕЖДУ НАРТСКИЯ ЕПОС И БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР

Проследявайки осетинският сюжет за сътворението на света и първите негови обитатели, се откриват неподозирани паралели с българския фолклор. Според Нартския епос: „Преди нартите, Бог е създал уадмирите. Те били огромни и силни, и не се побирали в планинските теснини, било им трудно да живеят на земята. Изминали триста години и след уадмирите той създал камбадите, който притежавали ум и сила, подобна на уадмирите, но били ниски на ръст. Оказали се твърде малки за живота на земята и Бог ги унищожил. Триста години по-късно след камбадите, Бог създал гамерите, но те се оказали твърде големи по ръст и сила. Изминали още триста години и Бог създаде гумирите. Но и те не успели да се утвърдят на земята. Изминали още триста години и Бог създал нартите и те се оказали най-пригодени и по ръст и по сила за живота на земята“. [Таказов, Ф. 2014, с. 32].

Аналогичен сюжет се открива и в някои български предания. През 80-те години на XX в. в различни селища на Странджа се разказва следната легенда: „Най-напред на земята живели йелините. Те били големи хора и колели курбан на къпините, за да не се препъват в тях. Големият им ръст им пречел да обработват земята и затова измрели. След тях се появили малките хора, но тях дивите животни ги убивали, а и ръстът им пречел добре да обработват земята. Третото поколение това сме ние сегашните хора и ние живеем най-дълго на земята“. (с. Бръшлян, с. Граматиково, с. Калово).

В архаичните легенди за смяната на населението на земята от далечното минало до днес, най-древни са исполините, наречени в Западна България жидове или латини, а в Тракия и Странджа: елини, йелини. След тях земята е обитавана от „малките хора“ (джуджета), а днешните жители на Земята са средни на ръст и са представени като най-пригодени към трудова дейност и приспособени към изискванията на природата. Те са последната „раса“, обитаваща Земята, според местните представи. В района на Сакар и Странджа йелините-исполини се свързват с мегалитните археологически паметници, наречени „змееви къщи“, и според разказите на местните жители, са обитавани от тях. В Западна България исполините са назовавани латини, а в Източна – елини, докато жид е по-спорадично срещано. Тези названия носят паметта за византийците и кръстоносците-латинци, както и архаичното етническо име на евреите – жидове. В същите райони е разпространена представа за диви жени с тяло покрито с козина,

„виждани“ в горите крайща на селищата до първите десетилетия на XX век. [Бонева, Т. 2011, с. 75–76].

Аналогично в осетинските предания откриваме „горската жена“ или *Хъады ус*, митично същество, демон, жена покрита с козина. [Таказов, Ф. 2014, с. 73] Този персонаж известен като „албаста“ се среща още в легендите на останалите кавказки народи, памирските таджики, също на чувашите, тюркските народи, дори и сред русите от Поволжието и Урал.

Разбира се названията елини, латини, жидове са късни творения на народното творчество, съобразно конкретната обстановка в новата „Балканска“ родина на българите, но тези най-стари и най-архаични митологични пластове, показват ясна и недвусмислена връзка с нартския сюжет.

Нартският род продължава от синовете-близнаци на Уархаг – Ахсар и Ахсартаг. Самото име **Уархаг** означава вълк (в осет. *wærg*, древноиран. **vrka*, прабълг. *върк* от съчетанието *върколак* – вампир). Легендата за вълчицата е известна освен за римските братя-близнаци Ромул и Рем, също и от китайските династични истории (*Ши цзи*, *Хан шу*) за усуните (далечните централноазиатски предци на сарматите-аси)²².

Ахсар и Ахсартаг успяват да откраднат от великанката Хадараг златните ябълки. Впоследствие и двамата се влюбват в красавицата Дзераса, дъщерята на царя на моретата Донбети²³. Тук се появява друг сюжет. Дзераса в образа на птица (осет. дигор. *dzera* – хищна птица), искала да открадне чудната златна ябълка на нартите. Но по-големият син на Уархаг – Ахсартаг я ранил със стрела, и проследил когато тя се прибрала в подводното царство. Там и помогнал да изцели раната която сам причинил, и тя се влюбила в него. Но после от ревност Ахсарт убива Ахсартаг и след като осъзнал престъплението си, се самоубива. Дзераса бяга във водното царство където ражда синовете си от Ахсартаг – Хамиц и Уризмаг. Когато Хамиц и Уризмаг порастват, се връщат на земята и откриват дядо си, престарелия Уархаг, който бил приютен в дома на рода Бората.

Подобен сюжет се открива и в българския фолклор, в приказката за двамата братя **Игрил** и **Богрил**. Те били близнаци и се влюбили в една мома, голяма красавица. Тя започнала да живее с тях, и тъй като трудно ги различавала, се любила и с двамата. Но скоро избухнала ревност между двамата братя, те често се карали и биели помежду си. Тогава тяхната възлюблена ги изпратила в гората и им поставила условие: „който ми донесе най-хубавото перо от най-хубавата птица, за него ще се омъжа“. Тръгнали братята на лов за най-красивата птица, но нищо не намерили. Започнало да стъмнява когато пред тях излязъл „сур елен“ и те хукнали да го преследват. Еленът бягал и те след него, така достигнали до една река, еленът скочил в нея и заплувал към отсрещния бряг, близнаците също. Достигнали другия бряг и еленът изчезнал, а вместо него там видели една хубавица, от която разбрали, че момата с която живеят е нейна сестра. Така единият от братята останал при нея, а другият се върнал при тяхната мома и се оженили за двете сестри.

Тази народна приказка е записана от Елена Огнянова през 1952 г. в софийското село Петърч. Публикувана е в бр. 3 от 1981 г. на сп. „Литературна мисъл“. Петер Юхас търси паралели с унгарската легенда за Хунор и Магяр, като вижда в името Игрил изменена форма на името Угрил, т.е. Угрил и Богрил – унгарци и българи. [Юхас, П. 1985, с. 388–389].

²² Според легендата усунският (асианския) владетел като новородено дете е захвърлено в полето от юечжите (арси), които нападнали усуните и убили техния владетел (бащата на новороденото). Но една вълчица приютила детето и го отхранила с кърмата си, а врана му пазела сянка с крилата си.

²³ В перс. *burji* (*burdži*) – змия, *barghaman* – змей, дракон, хинди *barjatiya* – голяма змия, и ирландски *beithir* – змей, чудовище [DDSA; MacBain, A. 1911, p. 34]. Така осет. *Don-betir* – бог на водите и реките, според индоевропейските митологични предстай е бил просто „воден змей“. Съвр. осетинско обяснение като „Воден / Речен Петър“ е местно производно на християнският св. Петър, само поради случайната звуковата аналогия, в резултат на късна „народна етимология“. [Абаев, В., т. 1, 1958, с. 367–368]

Смятам обаче, че тази аналогия не е особено близка, в сравнение с преданието за братя-та-близнаци Ахсарт и Ахсартаг. В българският вариант, братоубийството е спестено, но сюжетът е напълно идентичен. Езическите елементи които се откриват, са предбрачното съжителство на момъка и момата, както и намека за полиандрията. Груповият брак между двама братя е една жена е много древен. Днес е съхранен при тибетците, а изворите съобщават че се е срещал при кушаните и ефталитите. За подобен обичай Херодот (кн. IV, 104) съобщава и за някои от скитските племена (агатирсите): „жените им са общи, и от една жена се възползват братя, като не изпитват завист и вражда един към друг (т.е. ревност).“ [Геродот, 1972, с. 213].

Подобна практика е имало и сред хоните-мазгути (барсили, савири) в Кавказ. Мовсес Кланкатуаци съобщава, че в Хонското царство, епископ Израил се натъкнал на „чудни обичай“ – двама братя да имат една жена: „И още подвластни на своите похотливи желания, (присъщи на Афродита), според дивия си езически нрав, вземали за свои жени, жените на своите бащи, или двама братя вземали една жена, или (един мъж) притежавал много жени“. [Каланкатуаци, М. 1984, кн.2, гл.XL]

Също превръщането на еленът в жена, за което намеква българската приказка, е познат в Нартския епос. Първият нарт Саеуасе, преследвал елен, който се превърнал в дъщерята на водния бог Донбетир, и се оженил за нея.

Уархаг се жени за снаха си Дзераса, но след година почива от старост. Малко след това умира и Дзераса. След смъртта си, тя е временно съживена от Вак-Уастарджи²⁴ (Конния бог), за да я обладае, защото много я харесвал, и тя ражда от него в гробницата си красавицата Сатана. Новородената Сатана била отнесена в дома на своя полубрат Уризмаг, но растяла не с дни а с часове и се превърнала в красива млада жена, надарена и с голяма мъдрост. Въпреки че Уризмаг бил женен за Елда от рода Алагата, Сатана станала също негова жена, но после отравя с хитрост Елда. Двуженството е било широко разпространено сред аланската аристокрация, а като научаваме и от писмото на българския владетел Борис до папата по повод приемането на християнството – и у езическите българи.

Следват циклите свързани с обособените три нартски рода Бората, Алагата, или в някои варианти Ацата / Асата (т.е. аси, както казах трите рода са три родствени етнически компонента), и Ахсартагата, с техните потомци, както и други герои Батраз – син на Хамиц (Батраз е един от основните герои в епоса, името му е поризводно на *bægatyr-As*, или предводител на асите²⁵), Сослан (роден по вълшебен начин от камък, в осет. *sosdor* – скрит в камък)²⁶, Сирдон (присмехульник, в същото време коварен, магьосник, според някои варианти роден от Дзераса и водният дух Гатаг), Кандз (от Кангха – територията между Каспийско, Аралско море и Средноазиатското междуречие и Памир) и сина му Сеуай (вариант на Сявуш), от рода *Sawmaeratae*, или *Saumratae*, т.е. **сармати**, които също са нарти, но владения били на река Итил (Волга),

²⁴ Вак-Уастарджи или св. Георги, за осетинците има сакрален смисъл тъй като светеца е покорвител на Осетия. Традиционната представа за Вак като конен бог се прехвърля на християнския светец, винаги изобразяван като конник, винаги следван от своето куче и държащ в ръката си камшик. В осет. *wac* / *wacæ* означава „свят, свещен“ в авестийското *vāxšō* – прослава, почит, добра вест. В иронски Уасджърджи, в дигорски Уасгерги. Уасгерги е буквален превод, но включващ аланското *was*, *wak* – свят, божествен, „свети“ и Джерджи, Герги – името Георги, преминало през грузински. [Абаев, В. т. 4, 1989, с. 26–28, 56].

²⁵ *bægatyr* е стара аланска титла със значение военен предводител, аналогична е на старобългар. багатър. Според грузинския историк Леонтий Мровели (живял през XI в., и написал първата „История на Кратли (Грузия) или „Картлис цховреба“), в V в. предводителите на аланите се титулували „багатари“ и тяхната роля е била да организират и ръководят военните походи.

²⁶ Според легендата един пастир видял красавицата Сатана да се къпе в реката (или да пере на реката), много я харесал, възбудил се ... и (чрез ръкоблудие, което е само загатнато, без да се споменава) семето му паднало върху камък. Сатана видяла това и прибрала камъка. Камакът забременял и от него, с помощта на Курдалагон се родил Батраз. В друг вариант, по този начин се родил Сирдон, но вместо пастира, самия дявол видял голата Сатана и оплодил камъка. Името Сирдон произл. от осет. *sird* – звяр, т.е. дяволско изчадие, също в осет. *sirdon* – див, зверски.

Сайнаг-аелдар (ту сродник на Бората, ту владетел на аварите, припокирващ се с Арган-Аурген – аварският наместник при българите Органа), красавицата Агунда неговата дъщеря, техните борби, спорове, състезания, пирове, сватби, вражди, кръвна мъст, надхитрявания, войни с уаигите и т.н.

Нарта Сеуай е роден също по божествен начин, от ледник, тъй като баща му бил бездетен. Сеуай първоначално е намерен от вълчица, която го изхранва и той израства като силен нарт и отива в земята на нартите, където влиза в единоборство с най-прославените от тях, в конните състезания и става зет на един от главните нартски герои – **Уризмаг**²⁷. Тук отново е загатнат сюжета за вълчицата и аналогията с легендарния усунски владетел отгледан от вълчицата е показателна.

Друг особено интересен сюжет в нартските легенди е зачеването и раждането на дете от камък. Идентичен сюжет с „дете родено от камък“ се среща и в българския фолклор, както отбелязва Иван Венедиков. В песен за Курун Кесаджия (първообразът е албанският феодал Теодор Корона Музаки) и кралицата на Будим (съвр. град Будва до Дубравник, внучката на Иван Комнин Асен – Ружина), се казва че турчина убил деветте и деца. Тогава скърбящата майка взела един камък „*Турила си бел камък на сърце, на го носи до девет месеца, та си роди това мъжко дете...*“. Детето е наречено дете Самотворче, защото само се сътворило. В друга песен, се разказва за млада бездетна жена Марийка, която отишла там където се вливат Марица и Тунджа и взела бяло камъче. Тя го сложила в пазвата между гърдите си и то след време се превърнало в дете.

Също в Моравско (Нишко и Пиротско) по време на българското освобождение на тези краища в периода 1915–18 г., проф. Беню Цонев е записал песента „Петкано, млада бездетка“: „*Петкано, млада бездетко! Залуд си млада бездетка! Петкана камик врзила, Носи га девет месеца. ...*“. Бездетната млада невеста взема камък и го слага в пазвата си, като го носи девет месеца, след което камъкът се превърнал в дете. [Цонев, Б. 1918, с. 48].

И. Венедиков подчертава, че такъв сюжет не се среща при тюркските народи, но пък е застъпен в нартския епос, и цитира неговия абхазко-кабардинския вариант за Сатана (Гауша в абхазкия вариант) която се къпе на реката и овчаря който я гледа и „оплодил камъка“. [Венедиков, И. 1987, с. 188–190] Венедиков не се ангажира с конкретни изводи, нито проучва по-подробно въпроса, поради традиционната заблуда за тюркската същност на древните български сковаваща разумния анализ, но съвпадението с нартския сюжет, изобщо не е случайно.

Армен Петросян също забелязва тези алано-български паралели и цитира друга българска песен, където се казва как Стойна бездетната жена на Стоян, сънувала сън и според съня, на другия ден отишла на брега на Дунав, и взела бяло камъче, което носила 9 месеца в пазвата си. То се превърнало в дете. Петросян дори сравнява очевидния паралел между имената Сатана и Стойна. [Петросян, А. 2014, с. 207]

У българите се среща една особена дума – **олъ**, **оловина**, вид пиво. Думата не е славянска, а древнобългарска и чрез старобългарския език е позната в староруски, словенски, сърбохърватски но в тези езици бързо изчезва от употреба. Б. Цонев посочва и диалектните форми **аловина**, **ловина** (Врачанско) означаващо питие от жито, което се е приготвяло до началото на XX в. [Цонев, Б. т. 1, 1919, с. 85, 98] И аналогично в осетински имаме думата *alut, aelton* – вид пиво, което осетинците са приготвяли от жито почти до началото на XX в. и което според легендата е било любимото пиво на нартите. [Абаев, В. т. 1. 1990, с. 164].

В цикъла от песни за Крали Марко, в някои ваиранти, неговият кон странно е представен и като „кон на три крака“. Според Дж. Маджаров „това е факт сам по себе си малко учудващ, за едно силно подвижно и юначко животно, което умело служи на господаря си“. [Маджаров, Дж. 2011, с. 187–201, вж. 195]

²⁷ От сармат. *wæraz* – глиган, *Varazmak* – силен като глиган, Вараз е разпространено персийско име, глиганът е бил свещеното животно на бога на войната Веретранга.

Този факт е интересен и показателен, предвид сходната представа за коня на осетинския Вак Уастарджи от нартските легенди. Той също е крилат, надарен с разум и говор и в някои варианти на епоса, се представя като кон на три крака наречен *афсорк* или *авсург* (от древнирански *apsa urga* – силен кон). Представата за вълшебни крилати коне с три крака, е разпространена най-вече в Кавказ. Например у чеченците и ингушите този кон се нарича *гулинг*.

НАРТСКИЯТ ЕПОС И УНГАРСКАТА ЛЕГЕНДА ЗА МОГОР (МАДЯР) И ХУНОР

В Нартския епос са описани събития, срязани с нашествието на маджарите и оногурите, които се потвърждават и от унгарската генеалогична легенда, записана в „Унгарската хроника“ на Шимон Кезай, живал през XIII в., придворен свещеник на крал Ласло IV Кун (1272–1290).

Могор (Мадяр) и **Хунор**, преследвали една сърна и достигнали до уединено място, където намерили снахите, жените и дъщерите на князете (елдари) **Алан-Дуло** и **Белар**. Могор и Хунор ги отвлекли тъй като мъжете им отсъствали поради някакъв мъжки празник (на бойната тръба), оженили се за тях, и от потомството им възникнал унгарския народ. Точният текст е следния: „На шестата година, излизайки (от земята около блатото Меотис / Азовско море), те (Могор и Хунор) намерили в едно уединено място жените на синовете на **Белар** (т. е. снахите му), които се занимавали с обичайните си дела в шатрите си, но били без съпрузите си заедно със своите деца. Отвлекли ги всичките и бързо ги отвели в земята до блатото Меотис. И се случи така, че между тях бяха пленени две дъщери на **Дуло, княза на аланите**, едната от които се омъжи за Хунор, а другата за Могор. Пленени били още десет жени от които тръгнал хунския (б.а. оногурския) и унгарския (б.а. маджарския) род“. [Szabó, K. 2004, p. 4]

Следвайки логиката на текста, името на аланския княз **Дуло**, съвпада с българския управленчески род **Дуло**, което е единственото му споменаване извън „Именника на българските князе“. Изхождайки от това съвпадение, Александър Гадло смята, че българската династия може да произлиза от **сарматите-двали, дуласите**, днес част от осетинския народ, а в **Белар**, вижда българския етноним – **Булгар**. [Гадло, А. 1979, с. 117–118]

Двалите (дуалтæ в осетински), са сарматско племе преселило се в Кавказ, около I в. пр. н.е. – I в., заедно с българите и Плиний ги е отбелязъл като **тали**, съседи на **епагиритите**.

Съвпадението на основният сюжет на легендата, представен в два независими източника – „Нартския епос“ и „Деянията на хуните и унгарците“ на Кезай, показва нейната достоверност.

Нартския епос разказва за война на нартите с нападналите ги пришълци от изтока – Уангур и Мукар, т. е. оногурите и маджарите (в староунгарски *могер*), или същите Могор и Хунор. Те нападнали „селището на Нартите“, наречено още нартската крепост Калд намираща се в Уарпската равнина, и отвлекли техните жени и дъщери. Но героят Батраз ги победил и прогонил. [Нарты, 1957, с. 169, 182] (фигура 4)

Според Дзицойти, Уарпската равнина може да се свърже с възвишението Уруп²⁸, и долината на едноименната р. Уруп, голям ляв приток на Кубан. Намира се в Крачаево-Черкесия. Уруп се споменава в близост до *Qyrmuz bydyr* „Червената равнина“. Кызыл-Уруп (вж. тюрк. *kizil* – червен), и днес е селище в Карачаево-Черкесия, разположено в долината на р. Уруп, северно от станица Преградная. Точно при вливането на р. Уруп в Кубан в близост до гр. Армавир има следи от неизследвани древни „градища“, намиращи се при съвр. села Успенское и Маламино. Според „Географията“ на Птолемей тук се е намирал града Серака, свързан със сарматското племе **сираки**²⁹, появили се преди аланите. [Прокопенко, Ю. 2007, с. 216–217]

²⁸ Уруп произлиза от сармато-аланското *warp*, от древноирански **vapra* – висок бряг на река.

²⁹ Сираките и аорсите се появяват в равнините северно от Кавказ преди аланите, а имената им могат да се обяснят, съотв. **сираки** – червени (в осет. *syrix / surx* – червен), и **аорси** – бели (осет. *uors* – бял).

По поречието на р. Уруп, се намира река **Кафяр-Агур**, източен приток на р. Кафяр, вливащ се в нея, при възвишението наречено **Агур**. Втора група такива названия има по долината на р. Теберда, където има местност, река и възвишение носещи името **Агур**.

Река Теберда тече източно от Кафяр. [Дзицойтый, Ю. 1992, с. 65–66, 187].

Тези първи и враждебни първи контакти на българите и аланите с оногурите и маджарите, са отразени в една българо-осетинска дума, съотв. в бълг. **унгурин, венгер, въгър** – проклетник, лош човек (обида), **унгури, въгре** – злодеи, в осет. *agyrtae / agurtae* (**агури**) – скитници, злодеи, разбойници. [Илчев, С. 1998, с. 525; БЕР, т. 1, 2007, с. 201]

Българското **унгур** се е изговаряло с начална носовка **жгур (ънгур)**, идентично на осетинската форма. Абаев ги свързва с българите, респ. оногурите, тълкувайки превратно и невярно като он-огур / огуз или 10 рода, по инерция на традиционната заблуда. [Абаев, В. т. 1, 1958, с. 36–37]

Но решението е друго, в санскрит *aghar* – дявол, зло, перс. *ughrī* – враг [DDSA], съотв. самоназванието **оногури / унгури**, от което произилза и названието на съвр. унгарци, е вторично насложено над това иранско понятие и предвид историческата обстановка, трайно е останало в езиците на българи и осетинци. Легендата красноречиво показва, че отъждествяването на българи с оногури е невъзможно! Интересно е че Стефан Младенов стига до подобен извод, посочвайки, че *въгър, въгре* идва от старобългарското **жгръ** – унгарец. [БЕР, т. 1, 2007, с. 201] Имал е предвид унгарските походи опустошаващи България през X–XI в.

В нартския епос се съобщават още някои интересни факти, бащата на Уангур и Мукар се наричал Тар, а в една от легендите се споменава и Хафтангур – брат на Уангур. Едно от основните маджарски племена се нарича Тарян (по Константин Порфирогенет), а Хафтангур озн. букв. „седемте племена или седемте рода“ (иран. *hafta*, осет. *avd* – 7, и пратюрк. > осет. *gur* – тълпа, племе, род). Константин Порфирогенет съобщава че унгарците, преди преселението им в Панония, са били съюз от 7 племена или рода.

Дуло или двалите присъстват в Нартския епос и под още една форма „**Тулон**“. Буквално означава „**тули**“ или народа „**тул**“ (*tul*), тъй като „*-on*“ е древно иранско окончание за мн.ч., употребявано в осетински, само за етноними, напр. *Allon* – алани. Според преданието, „страната на тулонците“ се намирала в съседство с Куртатингската клисура. [Дзицойтый, Ю. 1992, с. 168–170].

И точно там арменската география „Ашхарацуйц“ помества народа кудети (*Kowdētk*), като съседи на **туалите (двалите)**. Кудетите са осетините-кударци, чийто предци са обитавали Алагирската клисура, съседна на Куртатинската. Легендарните „тулонци“ са всъщност двалите (Дуло) които днес живеят основно в Южна Осетия, но първоначално са обитавали земите съседни на тези две клисури в Кавказ.

Староаланското (сарматско) *dual (dwal), tual (twal)*, се обяснява с източноиранското, пушунско *ddāla* – племе, *toləu, tolgei* – група хора, прослойка, класа, народ, племе, за И. Стеблин-Каменский е производно на индоарийското **tola* – отряд, група хора. По-далечни индоевропейски аналогии се наблюдават в келтски (кимвърски или уелски) *deulu, theulu, tylwyth* – семейство, род, ирландски *diulach* – младеж, латвийски *dēlu, dēls*, и тракийски *dulo, dulos* – дете, потомък, древногръцки *τελος* – семейство, род, племе, опълчение, войска. [Стеблин-Каменский, И. 1999, 222; Камболов, Т. 2006, с. 417–418]

Топонимът „маджар“ илюстриращ реално унгарско присъствие в района, е често срещан на територията на съвр. Кабардино-Балкария и по поречието на р. Кума, а крепост **Оногурис** е съществувала в Колхида, получила името си в памет на победа на местното население над

пришълците **оногури**. В непосредствена близост е р. Кафяр-Агур, приток на Кафяр, вливаща се в р. Уруп, възвишението (планината) **Ангур**, в Карачаево-Черкесия. [Дзиццойтый, Ю. 1992, с. 186–187] Т. е. **ангур (ънгур)** е аналог на **оногур**.

За идентификацията на **агурите** с **оногурите** и древните **маджари**, интересен паралел е съобщението в Нартския епос, че народа **агури**, който нападнал земята на нартите и се хранел с мляко и кръв!

Същото нещо съобщава и Саксонският летописец за унгарците на Арпад, които към 890 г. разорили земите на каринтийците, моравяните и българите. Били изкустни ездачи и стрелци. Хранели се като зверове със сурово месо и кръв. И имали обичай да изяждат сърцата на убитите врагове. [ЛИБИ, т. 3, 1965, с. 143–144].

Аналогични обичаи са имали самодийците, мансите и хантите в Сибир, като са изяждали сърцата на убитите врагове. Тези кървави обичаи на ритуален канибализъм, са описани от руските заселници в Сибир през XVII – XVIII в., при стълкновенията им с местното угро-самодийско население. [Головнев, А. 1995, с. 104–105].

В 1235–1237 г., монаха доминиканец Юлиан, отива да търси „Голяма Унгария“ на Волга. За „източните унгарци“ с които се среща на р. Белая, и свободно разговаря на унгарски, Юлиан пише: „...те са езичници, но не почитат идоли, живеят примитивно като зверове. Не обработват земята, ядат конско, даже и вълче месо, както и на други животни, пият кобилешко мляко и кръв. Имат много коне и оръжие и са много смели воители“. [Аннинский, С. 1940].

Изворите също посочват, че при устието на Кубан е съществувала Оногурска общност. Известно е от Теофан Изповедник, че в 528 г. владетелят на приазовските хони (които могат да бъдат само оногурите) Гордий (според по-точното предаване от Йоан Малала името е Грод) посещава Константинопол, подобрява отношенията с Византия, даже се покръства. Завърнал се в родината си, той е посрещнат като предател. Брат му **Магуер** го убива, извършва преврат и със сила си връща Кимерийския Боспор от Византия. Показателно е името **Магуер**³⁰, респ. **Могор / Магяр** (Маджар). Същото събитие датирано в 534 г., описва Псевдо-Дионисий Телмахрски, в своя препис на част от несъхранилата се втора част от „Историята“ на Йоан Ефески. Царят на хуните е наречен Гордий, който получил кръщението от Юстиниан. След като се завърнал в страната си, заповядал всички идоли от злато и сребро да се претопят и от тях да се излеят монети във византийския град Боспор. Неговият брат влязъл в заговор с жреците и убили Гордий, после избягали от страната, тъй като се страхували от отмъщението на Юстиниан. [Пигулевская, Н. 1941, с. 87].

Йоан Малала разказва по-подробно за същите събития, царят на хуните той нарича Грод, а брат му **Мугел**. Земята на Грод била съседна на византийския град Боспор (Боспор Кимерийски). След като се покръстил при Юстиниан, Грод станал васал на Византия и приел да пази византийския град от нападенията на други варвари. Събрал идолите изработени от сребро и електрон (сребърно-златна сплав) и ги изпратил в Боспор, за да ги претопят и отсекаят милириази (златна монета = 1/12 от златния солид). Жреците се разгневили, убили го и поставили брат му Мугел за владетел. Той превантивно завладял гр. Боспор и избил местния византийски гарнизон. Но това предизвикало незабавните контрамерки на Юстиниан, който изпратил флота и готска войска по сушата. Хуните се уплашили и изоставили Боспор без бой. Така се възстановило старото положение. [ГИБИ, 1958, с. 212–214]. В хрониката на Скилица-Кедрин, имената на двамата братя, хунски владетели са предадени като Гордас и Моагер. [ГИБИ, 1965, с. 203–204].

³⁰ **Магуер** показва пълно съвпадение с названието на племето „Мегуер“ (*Megyeri*) – главното племе на „турките“ или унгарците според Константин Багренородни. Древноунгарското *Mogueri* > *Megyer* > съвр. форма *Magyar*, която днес се произнася *Мадяр*, поради по-късно настъпилия фонеман преход в унгарския език, *gy* > *d*, напр. пише се *Gyula* но се произнася *Дюла*. Оногурите и маджарите са една общност, която вече в последните десетилетия на V в. се установява при устието на Кубан срещу Кимерийския пролив.

Нартският епос споменава и аварите. В „Сказанието за Уризмаг и сина на Хамиц, Батраз“ се казва, че „войската на (народа) авари приближава, изгаряйки и изстребвайки всичко по пътя си“. В сказанието „Раждането на Батраз“ се казва, че баща му Хамиц се оженил за аварска принцеса – красавица Агунда, дъщерята на Сайнаг-аелдар. Сайнаг-аелдар е силен самостоятелен владетел, който ту воюва с нартите, ту е в приятелски отношения с тях. Неговите владения били по р. Уруп, но също между „Ак-дениз и Кара-дениз“, т.е. Азовско и Черно море, на Таманската равнина. И в тази легенда той е посочен пряко като владетел на аварите. Трябва да се посочи, че осетинския Нартски епос, никъде не споменава кавказките аварци и племената от Дагестан. Самото название на кавказките аварци в съвр. осетински е съвсем друго „солы“ (мн.ч), и „солиаг“ (ед.ч.) (от самоназванието на един от кавказо-аварските родове *Sul*, в мн.ч. *Sulul*). Аналогично в ингушки *söli*, чеченски *süli* – кавказки аварци. Географските ориентири, свързват аварите на Сайнаг-алдар (в Нартския епос – Ауари), не с Източен, а Западен Кавказ и Западното Предкавказие, или р. Уарп – Уруп и Таман – „Тамани быдыр“ (Таманска степ, Таманско поле). [Романова, Г. 2011, с. 104–105; Абасев, В. т. 3, 1979, с. 131].

Особено интересно е наличието в някои дигорски (западноосетински) нартски сказания, на отрицателен герой **Арган-Аурген**, който е враг на нартите и неговите войски, често нападат нартските селища. Обяснението на този персонаж, е именно „българския“ Органа, чието име се среща в изворите и като Арган (Ἀργανος) у патриарх Никифор. [Дзицойтый, Ю. 1992, с. 188–189].

Втората част на името Аурген, се обяснява с аварското самоназвание **Варкон, Уаркон**, вархонити / уархонити, т.е. Органа / Арган Аварица. А това съвсем ясно показва, че аварския наместник и регент на Кубрат, е разширил владенията си в посока на съседните алани. Очевидно именно той е поставил основите на кратко съществувалата Кубратовата България, оставяйки добро наследство на самия Кубрат.

Савирите присъстват в Нартиадата като врагове. В адигските нартски легенди, се споменава планината Собер-Уаш – букв. Собер-планина – място където нартите се устройвали борби. Тук се отнася и осетинското *Soppaer*, име на враг на нартите. Със савирите са свързани и осетинските топоними *Suppaery faez* – Супарска равнина, или равнина на **сапирите**, *Soppaery wungaeg* – Сопарска (сапирска / савирска) теснина. Хазарите също присъстват сред народите в нартските предания, напр. *Хызырты ældar* – хазарският владетел (елдар), *Хызыры swadon* – хазарски извор. [Дзицойтый, Ю. 1992, с. 102, 191–192].

В една от легендите в Нартския епос се споменава и народа **брутани / брутани**. Легендата разказва как нартите **Бората и Бурт** убили един от синовете на Уризмаг, и се стигнало до война и кръвна мъст между родовете Бората и Ахсартагата. [Дзицойтый, Ю. 1992, с. 41, 10–20, 24]. Зад името Бурт не е трудно да видим народа брутани или това са предците на по-късните бургаси.

Йохан Тунман в описанието си на народите в Кримското ханство ги съобщава като обитаващи по северния бряг на р. Кубан: „**бургтани**, свободен и независим народ, с оседнал начин на живот, с неизвестен произход. В съседство с него живеят евреи, които тук са много, арменци и гърци занимаващи се основно с търговия, цигани и др.“ ... „Буртаните или Брутаните са племе, отличаващо се от черкасите (черкезите) и ногайците. Те живеят между реките Кубан и Актар, свободно и независимо, оседнали са и се занимават с добив на мед и сребро, на които е богата земята им“. [Тунман, И. 1990].

В XIII в. Плано Карпини, изброява племената покорени от татарите, в Кавказ и споменава народа „брутахи които са юдеи и бръснат главите си“. (т. е. изповядвали са юдаизма, потомци на хазарите).

Произходът им е неясен, но по всичко личи, че става дума за народа **бургтаси**. Бургтасите са споменати в един по-късен етап, като съседи на волжките българи, обитаващи Средното Поволжие. Традиционно се смятат за местен угрофински народ, но според някои автори (Г. Е. Афанасиев, О. Бубенок, Е. Галкина), бургтасите са от срамато-алански произход и извеждат името им като *furt-as* – речни аси. В осет. *furt* – голяма река, като сарматската форма е била *purt*

– голяма река, откъдето е и названието на р. Прут в Молдова. Според Г. Афанасиев, името им по-скоро идва от *fyrt-as*, което означава „потомци, синове на асите“.

Буртаните обитавали на север от Кубан, по времето на Плано Карпини (и на Й. Тунман) вече са били напълно асимилирани от местните кавказки народи, но в ранното средновековие са били сармати или алани, живеещи на северния бряг на Кубан, т.е. са били непосредствени съседи на българите. Вероятно и поради това, в „Нартския епос“ Бората и Бурт са сродници. Впоследствие поради арабският натиск, по-голямата част от буртаните / буртаси се изселват, заедно с алани, българи, савири към Северното Черноморие където формират Салтово-маяцката култура. Г. Е. Афанасиев смята, че именно буртасите са носителите на лесостепния вариант на салтово-маяцката култура в басейна на р. Дон. По-късно (IX–X в.) мигрират към Средна Волга съвместно с волжките българи. Обитавали са най-източното коляно на р. Дон, което максимално се приближава до Волга. Затова и арабоезичните автори го поставят на запад от Итил и южно от Волжка България. [Афанасиев, Г. 1988, с. 85–93]. Ал Масуди пише за тях, че живеят по поречието на голяма река наречена Буртас и търгуват с животински кожи. Тази река се вливала в реката на която е градът на хазарите. Съседи са на хазарите и булгарите (волжките българи). [Заимова, Р. 2000, с. 42–43]. Принципно, често Дон се бърка от ранносредновековните автори, като приток на Волга.

Като втори план, в нартските сказания се намесват боговете: Курдалагон – небесния ковач, Вак-Уастарджи (Конния бог), Донбетир – господаря на водите, слънчевата дъщеря Косер, Сафа – покорителя на домашното огнище, Тотыр – покровителя на вълците, Асфати – покровителя на дивите животни, и др., както и Хуцау или върховния бог-творец (от осет. *hъuatae* – тласък, действие и *саи* – събитие, нещо което е станало, т.е. бог-създател, творец) и неговите помощници *зедите*³¹ и *дауегите*³².

Епосът завършва с гибелта на нартите, защото са разсърдили върховния бог, като поискали да премерят силите си с него. Единствен който се опитал да ги защити пред гнева му, бил Вак-Уастарджи. Но техните наследници, вече като обикновени смъртни се явяват осетинците. Когато някой починал, в Осетия се казвало „отиде в страната на нартите“, т.е. при предците, в отвъдното. Осетинците смятат Вак-Уастарджи за свой покровител, защитник на справедливостта, и бог на мъжете-войни. Той е посредник между бога-творец Хуцау и хората. По своите качества и поряви, Вак-Уастарджи е близък до иранския слънчев бог Митра. [Таказов, Ф. 2014, с. 64, 130].

Според Дзицойти трите нартски рода, отразяват етнически и социални общности. За Бората вече казахме, това е завареното сарматско население и най-вероятно в основата е бургаро-пугуро (българо-барсилската) общност. Алагата отразяват названието Аллон / Алхан (Алгон) – алани, или аси, съотв. във варианта Ацата / Асата, потомци на Ацемаз или Асемаз. Родът Ахсартагата (от осет. *æxsart* – войска), потомците на Ахсартаг, водят началото си от Уархаг и Сауасе, те са неустрашими войни и често оспорват правото на Алагата като най-старши и управляващи нартите. Прекият произход на Алагата и Бората не е ясно посочен, за разлика от потомците на Ахсартаг. От социална гледна точка, Бората са свободните общинници, обикновения народ, Ахсартагата – войнското съсловие, Алагата / Ацата – жреческото, от осет. *was* / *as*- истина, правда, святост. [Бубенок, О. 1997, с. 67–71].

Интересна особеност на нартите е намека за практикуването на ИЧД (изкуствена черепна деформация), в епоса, знатните нарти или „старшите нарти“ са наречени още и с епитета „гуыппырсарта“ или с изпъкнали глави, което се е смятало за символ на знатен произход. [Сланов, А. 2013, с. 74].

³¹ В осет. *zæd* / *izæd*, в авестийски *yazata* – божество, но всъщност това са същества подчинени на бога, божествени пратеници, отговарящи на християнското разбиране за ангелите. [Абаев, В. т. 4, 1989, с. 290–291].

³² В осет. *daweg* / *idaweg*, произлиза от древноирнското *vitāvaka*, от *tava* – сила, т.е. небесна сила. Интересно е че тази дума е била заета от народа коми, от сармато-алански източник, като *идэг* – ангел. [Абаев, В. 1958, с. 348–349].

КЪДЕ СА КОРЕНИТЕ НА НАРТСКИЯ ЕПОС

Корените на нартския епос са в Централна Азия и неговите преносители в Кавказ са именно усуните. Названието „Усуни“ се употребява единствено в китайските династични хроники: Названието Усун (*Wūsūn*) 烏孫, в епохата Хан се е произнасяло като ^h*uosuən* / *æswēn*.³³ Самоназванието на този народ е било **æсуен** и напълно съвпада с идентичното название на народа **аси** / **асиани** – едно от племената унищожили Гръко-Бактрия във II в. пр. н.е., според гръко-римските извори.

В „Певтингеровите таблици“ в сегм. XII са споменати **скити еусени** (*eusseones scythae*) които са намират на северозапад от Бактрия, от двете страни на р. Окс (Амударя). Амриан Марцелин също ги съобщава като **еусени** (*euseni*), които заедно с хионитите нападли Сасанидски Иран в 365 г., т.е. **асите** / **асиани** са едно от ядрата около което се образува аланската общност.

И така, какво означава името **аси, асиани**? В кушано-бактрийски *āṣavo* – достоен, благороден, в хотано-сакски *asana*, тохарски *Aṣam*, *aṣanīke*, тохарски *A āṣānik* – достоен, благороден, в осет. *æss* – истина, правда, откъдето **аси** – **достойни, честни, правдиви, благородни**, в кашмирски *āsan* – достоен, персийски *azad*, *aseel* – благороден, персийски, пушунски, белуджи *āsān* – свободен. [Adams, D. 1999, pp. 31–32; DDSA]

Първоначалната родина на **усуните** / **асиани** е в Таримския басейн, между ез. Лопнор, ез. Баркул, южните склонове на Източен Тяньшан от север и западните склонове на Монголски Алтай на изток. [Литвинский, Б. 1988, с. 227–235].

Малко преди възхода на Сюнну, те са нападнати от своите югоизточни съседи арсите-юечжи (тохарите) които завладели земите им, а усунският народ се преселил при Сюнну и станали васали на шанюя Мотун. В битката с юечжите загинал владетелят на усуните **Нантоуми** / **Нандоуми** (*Nantoumi*) 難兜摩, според легендата, записана в китайските династийни истории „Ши цзи“ и „Хан шу“. Възстановката на произношението показва, че в епохата Хан (III в. пр. н.е. – III в. от н.е.), името е звучало като *Nār-tō-maj*, или *N^hār-təw-mje^x*. Така че името се възстановява като **Нартамай** / **Нартамаз**, и би се превело буквално като „нарт“ т.е. юнак, храбрец, а това показва че думата **нарт** е била позната на асите / асиани още в централноазиатската им прародина и основите на този епос са били поставени именно там, като в последствие е пренесен и доразвит в Кавказ. По подобен начин се образува и името на нарта Ацемаз, родоначалникът на рода Ацата / Асата. А един от усунските владетели носи името **Уцзюту** (*Wujiutu*) 烏就屠, транскрипция в епохата Хан ^h*Ædz(h)əw^hdā*, ^h*Ædzuw^hduo*, което отразява име звучало като **Æцеуд**. Сходни осетински имена са *Азет*, *Ацæ*, *Ацати*. [Гаглойти, 2007, с. 89–90].

Произходът на думата **нарт** е интересен. В. Абаев напълно погрешно предлага монголски произход, свързвайки я с монголското *nar*, *nara*, *paran* – слънце³⁴ и извежда *nartæ* като „деца на слънцето“ от *nar* и *-tæ*, суфикс за мн.ч. в осетински, позовавайки се на една легенда от Южна Осетия, записана от Г. Ф. Чурсин, където се казвало, че нартите са деца на Слънцето. Той предполага, че заемаването е станало покрай древните българи и се основава на прачувашкото *nar* – слънце, *nar-tāvan*, *nar-tughan* – празник по време на зимното слънцестоене, букв. превод: раждане на слънцето. [Абаев, В. 1973, с. 159–160; Абаев, В. 1990, с. 208].

Предвид факта че понятието **нарт** фигурира в името на усунският владетел, то това заемане трябва да е станало в много дълбока древност и преди васалството на Усуните / Асиани в земите на Сюнну! Ето защо хипотеза на Абаев е изцяло невярна. Оказва се, че идеята за „деца на слънцето“ му е подсказана от Николай Мар, известен с екстравагантните си псевдонаучни

³³ Смесово йероглифното съчетание означава „потомци на враната“, във връзка с легендата за враната и вълчицата които отгледали захвърления син на владетеля Нантоуми в пустинята, който бил убит от юечжите (тохарите арси).

³⁴ Алтайските паралели на монг. *nar*, *paran* са в корейски *nal*, древнокорейски *nar* – ден, слънце, в тунгуски (евенски, евенски) *ŋērī* – светлина, в повечето тюркски ез. *jarʷn*, чувашки *ir*, якутски *sarsʷn* – утро, японски *ariaké* – разсъмване, и по-далечен ностратически, палеоазиатски аналог с чукчо-корейски *eŋer*, *aŋer* – звезда. [Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. 2003, p. 1028].

теории и съмнително психично здраве. Също в цитирания запис на Чурсин, става дума за една много рядко срещана легенда, в която първият нарт носи името Хуро, и всъщност „потомците на Хуро“ Чурсин тълкува като „деца на слънцето“, свързвайки името с осетиското *xur* – слънце. Но никъде в основните нартски цикли от сказания нартите не се свързват със Слънцето. А въпросният Хуро е заимстван от грузинските легенди за братята Амирани, чийто баща е Хуро. Но в грузински *khuro* означава „дърводелец“. Вече в осетинска среда, върху грузинската легенда се наслаждава нартския епос и Хуро, изкуствено се превръща в Слънце от Мар. [Дзиццойты, Ю. 2008, с. 83–85]. Освен това коренът е **nart* а не **nar*, ако думата произлизаше от монголски, както твърди Абаев!

Със значение богатыр или храбрец думата **нарт** е позната и на шорците (малък тюркски етнос в Алтай), а **нартпак** в шорски означава богатырско сказание, което също опровергава хипотезата на Абаев. В техните легенди, такива богатыри „нарти“ са яланите (аланите) които живели в Сибир и в Алтай преди тях. В представите на шорците, аланите били богатыри облечени в желязо, въоръжени с дълги копия, лъкове и мечове. Те били толкова силни, че могли да прехвърлят чукове³⁵ през планините.

Живели в укрепени крепости и градове, в подземни жилища, а мъртвите погребвали в ниши издълбани в скалите, заедно с бойния кон³⁶. Отглеждали са големи табуни с коне. Подобни легенди се срещат и във фолклора на мансите и хантите – за богатыри *ялани* които имали издължени глави (изкуствена деформация на черепа). Бронята на гърдите им е червена, конете им са крилати. Имат големи табуни коне. От пленниците обикновено правят пастири на коне. На убитите врагове отсичат главите, скалпират ги и скалповете съшиват, като ги поставят на седлото³⁷. Те се спускали от небето като духове наречени *менкви*. За да стане човек *ялан*, още от дете трябва да му се издължи черепа.

Обичаят ИДЧ съществува в Южен Сибир до I–II в. (Таштъкската култура, наследила Тагарската), а последни негови реликти са фиксирани в XVIII в. При шорците (алтайски тюрки) и селкупите, богатырските легенди имат два ясно отделящи се кръга. Първият е свързан с аланите, които имат начин на живот различен от съвр. жители на Южен Сибир. Вторият кръг богатыри е свързан с народите *матари* и *мордари*, които победили и изгонили аланите (б.а. племенна група *мордари*, тюркизирани самодийци, съществува сред съвр. алтайски тюрки). Начин на живот на мордарските богатыри е като на шорците и селкупите. Тях селкупите смятат за свои предци. Съществува и самодийско племе *матори* в Саяните. [Малолетко, А. 1992, с. 85–87].

Прото-угро-самодийците са били в зависимост от старите източноирански обитатели на Алтай и Саяните, потомците на Древен Туран от *Авестата*, от които са се формирали аланите. Но идва време когато те напускат тези земи и самодийците стават техни господари. Това са представителите на Тагарската и наследилата я Тесинска археологическа култура, напуснали районите около Алтай във II–I в. пр. н.е., поради натиска на сюнну и сяньбите, и дали началото на едно от ядрата около което се формират бъдещите алани.

Думата **нарт**, която по смисъл означава „герой, храбрец“, дори „полубог“, произлиза от иноевропейския корен **Hnert^h* – жизнена сила, мъжка сила, откъдето в индоарийски *nrtā* – герой, *sūnrtā*, авестийски *hunara* – жизнена сила, пракелтски **nāro* – благороден, аристократ, **nāryā* – благородство, средновековен ирландски *nar* – благороден, също пракелтски **nerto* – сила, мощ, древноирландски *nert*, корнуелски, уелски *nerth* – сила, мъжественост, ирландски *neart*, бретонски *nerz* – сила, мощ. [Matasović, R. 2009, p. 284, 289]. Също в балтийските ез., в литовски *nartas*, древнопруски *nierties* – гневен, напорист, литовски *narsas* – смелост, *nertėti* – ярост, *niršti* – гняв. Всички те са аналогични по поризход с келтските и индоиранските форми. [Derksen R. 2015, p. 329, 333, 335]. Литовската дума е попаднала в белоруски и северноруските

³⁵ Хвърлянето на чук е едно от любимите състезания на нартите.

³⁶ В VII в. в Западна Алания (изворите на р. Кубан, Кисловодск, Кабардино-Балкария) се появяват погребения в скални ниши. Подобни скални погребения са откривани именно в Алтай, от предхунската и предтюркската епоха.

³⁷ Обичай типичен за скитите, юечжите и аланите.

диалекти под формата *нарт* – opak човек, заядлив, инат, нахалник. Също в езика коми (зирянски диалект) *нарт* означава – нахален, напорист, притесняващ. [Дзиццойты, Ю. 2003, с. 7–8].

От иноевропейският корен **Hnert*^h произлиза индоарийското *nrtā*, древноиран. **nrtāvan* – герой.

Основният довод на В. Абаев с който отхвърля връзката между осетинското *næl* – мъж и иранското *nar* – мъж, е наличието на „l“ вместо очакваното „r“. Но се оказва, че формата *næl* има предимно регионална употреба в Южна Осетия и произлиза от друг корен, *laeg* – мъж, но през преходното *ænæ* + *laeg* – без мъж, неомъжена жена, или от *æ-næl-aeg* – без мъжки качества, женствен мъж, закономерно развитие в осетински на древноиранското **a-narya-ka* – женоподобен. Така като вторична народна етимология със съотв. редукция и промяна на смисъла, се стига до *ænælaeg* > *nælaeg* > *næl* – мъж. Осетинската дума *nard* означава едър, дебел (за живо същество), и по-рано е означавало силен мъж, като прозвучава от изходното скито-сарматско *nart*.

Следователно названието *nartæ*, означаващо „богатири, герои“, първоначално е било название само на кастата на воините и в последствие започва да обозначава героите на епоса като цяло. Но с течение на времето семантиката на названието *nartæ* се разширява и започва да означава хората, народа като цяло. [Дзиццойты, Ю. 2008, с. 64–97]. Твърде показателно е, че в „Авестата“ се споменава родът **Нару** или **Нарава** (*Naru, Narava*), произлизащ от Туран.

ИЗВОДИ

Нартският епос се явява допълнителен и интересен източник за кавказкия период на дренобългарската история. Легендите не са равностойни на класическите исторически извори, но също носят информация, особено когато тя намира непряко потвърждение от класическите източници. Нартиадата ни посочва, че българите могат да се свържат с третия нартски род Бората, чред недвусмисленото присъствие на Болгар, сина на старейшината на рода Борафернуг.

Земята на българите е била Балгийската равнина по поречието на река Балк (съвр. назв. Малки у карачаево-балкарците и Балк и кабардинците), приток на р. Терек, където са били владенията на елдара Балг. И в същото време арменските извори (Ухтанес) съобщава северния народ Балк, воювал с Трдат Велики (покръстител на Армения). Топонимът се е съхранил и до днес под формата Балкария, надживял превратностите на вековете и нямащ нищо общо със съвременните карачаевобалкарци – кипчакски тюркски народ, появил се тук едва в XV в., потомци на средновековните кумани.

Нартският епос показва, че българите и барсили са един и същ народ. Аналогично народа Балк у Ухтанес съвпада с базили (барсили) на Мовсес Хораници при описанието на същото събитие.

Балгийската равнина съвпада с равнината (страната) Бурка, т.е. елдара Балг и Борагун-селдар са различни прояви на един и същ изходен герой. Интересно е съвпадението на страната Бурка със споменатите от изворите пугури (Михаил Сирийски), баургари / бургари (Псевдо-Захарий Ритор), брухи (Прокопий Кесарийски) и народа пхурк в „Ашхарацуйц“. Това название е дало и името на Боргустанския хребет, за което друг късен фолклорен източник го нарича Болгъур тав – Българска планина. Боргустанският хребет е част от западния дял на Скалистия хребет, известен в древността и ранното средновековие като Хипийската (Конска) планина на Птолемей.

Така се доуточнява че Българската планина не е цялата Конска планина, а конкретен дял от нея, намиращ се на съвр. граница между Кабардино-Балкария и Ставрополския край на Русия. Река Балк се намира на юг от хребета, а Балгийската равнина на север достига до Боргустан (Българската планина).

Нартският епос ни дава и най-ясен отговор на въпроса, кой е родоначалникът на българите Зиези. Това е и родоначалника на нартите Саѳуассѳ (Сеуасе). И той е едно от превъплъ-

щенията на митичния Сявуш, богът-герой носител на светлината и справедливостта, особено почитан от сарматите и аланите.

Твърде показателни са паралелите между нартските легенди и българския фолклор наблюдавани в различни сюжети:

1. различните митични раси заселили земята;

2. горската жена „албаста“;

3. легендата за братята-близнаци влюбени в една жена, съотв. Ахсар и Ахсартаг и Игрил и Богрил;

4. детето родено от камък;

5. вълшебните трикраки коне;

Може би едно по-подробно сравнително изследване ще открие още такива паралели.

Особено показателно е съвпадението на унгарската генеалогична легенда за братята Могор и Хунор и нартския аналог – сказанието за Уангур и Мукар. Тук отново са споменати българите (князът Белар) и неговия сродник аланския княз Дуло, което е единственото споменаване на легендарната българска династия, извън „Именика на българските князе“. Сравнителното разглеждане на унгарския и осетинския вариант на тази легенда, показва че между българи и оногури няма нищо общо, дори напротив те са врагове, като названието оногури е дало една и съща дума в осетински и български, съот. агури = въгре (унгури) – разбойници.

И накрая, Нартския епос е съхнали името на Арган-Аурген или Органа Аварина, аварският регент на Кубрат.

Корените на Нартския епос са твърде древни и ни отвеждат към Централна Азия и народа асеани (усуни, еусени) превърнал се в едно от ядрата на аланската етногенез и в крайна сметка дал и названието на осетинците, наследниците на аланите.

В заключение може да кажем, че Нартският епос се явява един интересен и неизследван до сега източник, поради традиционната инерция и догматика, в историческата наука, която умаловажава българското присъствие в Кавказ и игнорира ранните българо-алански контакти, оставили своите далечни и неизследвани следи и в българския фолклор.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Абаев, В. 1958 – Василий Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 1 (А-К'). Москва-Ленинград, 1958. [Vasilij Abaev. Istoriko-etimologicheskij slovar' osetinskogo yazyka. Tom 1 (A-K\'). Moskva-Leningrad, 1958.]

Абаев, В. 1973 – Василий Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 2 (Л-Р). Ленинград, 1973. [Vasilij Abaev. Istoriko-etimologicheskij slovar' osetinskogo yazyka. Tom 2 (L-R). Leningrad, 1973.]

Абаев, В. 1979 – Василий Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 3 (С-Т'). Ленинград, 1979. [Vasilij Abaev. Istoriko-etimologicheskij slovar' osetinskogo yazyka. Tom 3 (S-T'). Leningrad, 1979.]

Абаев, В. 1989 – Василий Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 4 (У-З). Ленинград, 1989. [Vasilij Abaev. Istoriko-etimologicheskij slovar' osetinskogo yazyka. Tom 4 (U-Z). Leningrad, 1989.]

Абаев, В. 1990 – Василий Абаев. Избранные труды. Религия, фольклор, литература. Том 1. Владикавказ, 1990. [Vasilij Abaev. Izbrannye trudy. Religiya, fol'klor, literatura. Tom 1. Vladikavkaz, 1990.]

Акбаев, Х. 2010 – Харун Акбаев. Толковый словарь некоторых имен и терминов нартского эпоса. Черкесск. 2010. [Akbaev, H. 2010 – Harun Akbaev. Tolkovyy slovar' nekotoryh imen i terminov nartского eposa. Cherkessk. 2010.]

Алборов, Б. 2006 – Борис Алборов. Этноним „Царциатæ“ осетинских Нартских сказаний. К 120-летию Со дня рождения. Из неопубликованного. – Дарьял. Кн. 1, 2006 – http://www.darial-online.ru/2006_1/alborov.shtml (достъпен: март 2024) [Alborov, B. 2006 – Boris Alborov. Etnonim „Carciaatæ“ os-etinskih Nartskih skazaniy. K 120-letiyu So dnya rozhdenie. Iz neopublikovannogo. – Dar'yal. Kn. 1, 2006 – http://www.darial-online.ru/2006_1/alborov.shtml (dostapen: mart 2024)]

Аннинский, С. 1940 – С. Аннинский. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и восточной Европе. Исторический архив. Том 3, Москва–Ленинград, 1940. – <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/ungarn.html> (достъпен: март, 2024) [Anninskij, S. 1940 – S. Anninskij. Izvestiya vengerskih miszionerov XIII–XIV vv. o tatarah i vostochnoj Evrope. Istoricheskij arhiv. Tom 3, Moskva-Leningrad, 1940. – <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/ungarn.html> (dostapen: mart 2024)]

Афанасьев, Г. 1988 – Геннадий Афанасьев. Буртасы. Сборник „Изчезнувшие народы“. Москва, 1988. [Genadij Afanas'ev. Burtasy. Sborink „Izcheznuvshie narody“. Moskva, 1988.]

Байрамуков, У. 2012 – У. З. Байрамуков, М. У. Байрамуков. Нартиада – опыт сравнительного анализа. Черкесск. 2012. [Bajramukov, M. U. Bajramukov. Nartiada – opyt sravnitel'nogo analiza. Cherkessk. 2012.]

БЕР, т. 1, 2007 – Български етимологичен речник. Том 1 (А–З), второ издание, София, 2007. [B'lgarski etimologichen rechnik. Tom 1 (A–Z), vtoro izdanie, Sofia, 2007.]

БЕР, т. 8, 2017 – Български етимологичен речник. Том 8 (Тесам-Фекалка). София, 2017. [B'lgarski etimologichen rechnik. Tom 8 (Tesam-Fekalka). Sofia, 2017.]

Бонева, Т. 2011 – Таня Бонева. Локалната история и познанието за миналото. Сборник в памет на доц. д-р Георги Сотиров 1946–1998. Гагова, К. (съст.). Mediaevalia, София, 2011. – <http://www.anamnesis.info/node/1340> (достъпен: март, 2024) [Tanya Boneva. Lokalnata istoriya i poznanieto za minaloto. Sbornik v pamet na doc. d-r Georgi Sotirov 1946–1998. Gagova, K. (sast.). Mediaevalia, Sofia, 2011. – <http://www.anamnesis.info/node/1340> (dostapen: mart, 2024)]

Бубенок, О. 1997 – Олег Бубенок. Ясы и бродники в степях восточной Европы (6-начало 13 вв.). Киев. 1997. [Oleg Bubenok. Yasy i brodniki v stepyakh vostochnoj Evropy (6-nachalo 13 vv.). Kiev. 1997.]

Бутба, В. 2005 – Виталий Бутба. Труды. Сухуми. 2005. [Vitalij Butba. Trudy. Suhumi. 2005.]

Венедиков, И. 1987 – Иван Венедиков. Златният стожер на прабългарите. София. 1987. [Ivan Venedikov. Zlatniyat stozher na prabalgarite. Sofia. 1987.]

Волкова, Н. 1973 – Н. Г. Волкова. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва. 1973. [N. G. Volkova. Etnonimy i plemennye nazvaniya Severnogo Kavkaza. Moskva. 1973.]

Гаглойти, З. 2007 – Зинаида Гаглойти. Осетинские фамилии и личные имена. Цхинвал. 2007. [Zinaida Gaglojti. Osetinskie familii i lichnye imena. Ckhinval. 2007.]

Гадло, А. 1979 – Александр Гадло. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград. 1979. [Gadlo, A. 1979 – Aleksandr Gadlo. Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv. Leningrad. 1979.]

Гасанов, М. 2009 – Магомед Гасанов. К вопросу о внешнеполитических факторов развития Дагестана в раннем средневековья. Дагестан и Булгары. Известия ДГПУ (Дагестанского государственного педагогического университета), №3(8), 2009., с. 10–16: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-vneshnepoliticheskikh-faktorah-razvitiya-dagestana-v-rannem-srednevekovie-dagestan-i-bulgary> (достъпен: март 2024) [Magomed Gasanov. K voprosu o vneshnepoliticheskikh faktorov razvitiya Dagestana v rannem srednevekov'ya. Dagestan i Bulgary. Izvestiya DGPU (Dagestanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta), №3(8), 2009., s. 10–16: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-vneshnepoliticheskikh-faktorah-razvitiya-dagestana-v-rannem-srednevekovie-dagestan-i-bulgary> (dostapen: mart 2024)]

Геров, Н. 1904 – Найдено Геров. Речник на българският език. Том 5 (Р–ІА), Пловдив. 1904. [Najden Gerov. Rechnik na blgarskij yazik. Tom 5 (R–IA), Plovdiv. 1904.]

Геродот, 1972 – Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г. А. Стратановского. Ленинград, 1972. [Gerodot. Istoria v devetyah knigah. Perevod i primechaniya G. A. Stratanovskogo. Leningrad, 1972.]

ГИБИ, т. 2, 1958 – Гръцки извори за българската история. Том 2. София, 1958. [Grycki izvori za balgarskata istoria. Tom 2. Sofia, 1958.]

ГИБИ, т. 6, 1965 – Гръцки извори за българската история. Том 6. София, 1965. [Grycki izvori za balgarskata istoria. Tom 6. Sofia, 1965.]

Голийски, П. 2006 – Петър Голийски. Българите в Кавказ и Армения (II–X в.) София. 2006. [Petar Golijski. Balgarite v Kavkaz i Armeniya (II–X v.) Sofia. 2006.]

Головнев, А. 1995 – А. Головнев. Говорящие культуры. Традиции самодийцев и угров. Екатеринбург, 1995. [A. Golovnev. Govoryashchie kul'tury. Tradicii samodijcev i ugrov. Ekaterinburg, 1995.]

Гуриев, Т. 1981 – Тамерлан Гуриев. Проблемы генезиса осетинского нартского эпоса, Орджоникидзе 1981. [Tamerlan Guriev. Problemy genezisa osetinskogo nartskogo eposa, Ordzhonikidze 1981.]

Гусалов, В. 2005 – Гусалов, В. Сраоша в осетинском эпосе. – Nartamongæ, 1, 2, 2005, 151–159. [Gusalov, V. Sraosha v osetinskom epose. – Nartamongæ, 1, 2, 2005, 151–159.]

Гусеинов, Г. 2008 – Гусеинов, Гарун-Рашид. Султан-Мут и западные пределы кумыкского государства в зеркале фольклора и исторических источников. – Материалы первой научной конференции, посвященной 460-летию Султан-Мута – сына Чопана шамхала Тарковского, основателя Эндиреевского владения. Махачкала, 2008, 76–83. [Guseinov, Garun-Rashid. Sultan-Mut i zapadnye predely kumykskogo gosudarstva v zerkale fol'klora i istoricheskikh istochnikov. – Materialy pervoj nauchnoj konferencii, posvyashchennoj 460-letiyu Sultan-Muta – syna Chopana shamhala Tarkovskogo, osnovatelya Endireevskogo vladeniya. Mahachkala, 2008, 76–83.]

Гусеинова, А. 2000 – А. Казиханова (Гусейнова), Этапы расселения тюркоязычных народов на территории приморского Дагестана в раннесредневековую эпоху. Махачкала, 2000. – <https://hagahan-lib.ru/library/etpapi-rasseleniya-turkojazychnih-narodov.html?ysclid=lte8xwklbm190604422> (доступен: март 2024) [A. Kazihanova (Gusejnova), Etapy rasseleniya tyurkoyazychnyh narodov na territorii primorskogo Dagestana v rannesrednevekovuyu epohu. Mahachkala, 2000. – <https://hagahan-lib.ru/library/etpapi-rasseleniya-turkojazychnih-narodov.html?ysclid=lte8xwklbm190604422> (dostapen: mart 2024)]

Дзиццойтый, Ю. 1992 – Юрий Дзиццойтый. Нарты и их соседи: Географические и этнические названия в нарттовском эпосе. Владикавказ, 1992. [Yuriy Dziccojtyj. Narty i ih sosedi: Geograficheskie i etnicheskie nazvaniya v nartovskom epose. Vladikavkaz. 1992.]

Дзиццойты, Ю. 2003 – Юрий Дзиццойтый. Нартовский эпос и Амирианиани. Цхинвал, 2003. [Yuriy Dziccojtyj. Nartovskij epos i Amirianiani. Sckhinal, 2003.]

Дзиццойтый, Ю. 2008 – Юрий Дзиццойтый. К этимологии термина nart. – Nartamongæ, 1, 2, 2008, 64–97. [Yuriy Dziccojtyj. K etimologii termina nart. – Nartamongæ, 1, 2, 2008, 64–97.]

Заимов, Й. 2004 – Йордан Заимов. Български именник. София, 2004. [Jordan Zaimov. Balgarski imennik. Sofia, 2004.]

Заимова, Р. 2000 – Райна Заимова. Арабски извори за българите. Христоматия. София, 2000. [Rajna Zaimova. Arabski izvori za balgarite. Hristomatiya. Sofia, 2000.]

Илчев, Ст. 1998 – Стефан Илчев. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София, 1998. [Stefan Ilchev. Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek. Sofia, 1998.]

ИСБАР, т. 2, 2000 – Извори за средновековна история на България (VII–XV в.), в австрийските ръкописни сборки и архиви. Том 2. София. 2000. [Izvori za srednevekovna istoria na Balgaria (VII–XV v.), v avstrijskite rakopisni sbirki i arhivi. Tom 2. Sofia. 2000.]

Каланкатуаци, М. 1984 – Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк (в 3-х книгах). Перевод с древнеармянского Ш. В. Смбадяна. Ереван, 1984. – <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/index.html> (доступен: март, 2024) [Movses Kalankatuaci. Istoriya strany Aluank (v 3-h knigah). Perevod s drevnearmyanskogo Sh. V. Smbatyana. Erevan, 1984. – <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/index.html> (dostapen: mart, 2024)]

Камболов, Т. 2006 – Тамерлан Камболов. Очерк истории осетинского языка. Владикавказ, 2006. [Tamerlan Kambolov. Ocherk istorii osetinskogo yazyka. Vladikavkaz, 2006.]

Кузнецов, В. 1980 – Кузнецов, Владимир. Нартский эпос и некоторые вопросы истории осетинского народа. Орджоникидзе 1980. [Vladimir Kuznecov. Nartskij epos i nekotorye voprosy istorii osetinskogo naroda. Ordzhonikidze 1980.]

Кузнецов, В. 1993 – Владимир Кузнецов. Алано-осетинские этюды. Владикавказ. 1993. [Vladimir Kuznecov. Alano-osetinskie etyudy. Vladikavkaz. 1993.]

Лавров, Л. 2009 – Леонид Лавров. Убыхи: историко-этнографическая монография. Санкт-Петербург, 1937., второе издание 2009. [Leonid Lavrov. Ubyhi: istoriko-etnograficheskaya monografiya. Sankt-Peterburg, 1937., vtoroje izdanie 2009.]

Левченко, М. 1953 – М. Левченко. Агафий. О царствовании Юстиниана. Перевод, статья и примечания. Москва-Ленинград, 1953. [M. Levchenko. Agafij. O carstvovanii Yustiniana. Perevod, stat'ya i primechaniya. Moskva-Leningrad, 1953.]

ЛИБИ, т. 3, 1965 – Латински извори за българската история. Том 3, София, 1965. [Latinski izvori za balgarskata istoria. Tom 3, Sofia, 1965.]

Лопатинский, Л. 1890 – Лев Лопатинский. Русско-кабардинский словарь с указателем и краткой грамматикой. Тифлис, 1890. [Lev Lopatinskij. Russko-kabardinskij slovar' s ukazatelem i kratkoj grammatikoj. Tiflis, 1890.]

Литвинский, Б. 1988 – Борис Литвинский. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Москва, 1988. [Boris Litvinskij. Vostochnyj Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e. Moskva, 1988.]

Маджаров, Д. 2011 – Джени Маджаров. За превода на името „Шарколия“ в унгарския език. Сборника Преводът и унгарската култура. София. 2011. [Dzheni Madzharov. Za prevoda na imeto „Sharkoliya“ v ungarskiya ezik. Sbornika Prevodat i ungarskata kultura. Sofia. 2011.]

Макеев, Д. 2006 – Даурбек Макеев. Теологические аспекты нартского эпоса. – Дарьял, 1, 2006. – http://www.darial-online.ru/2006_1/makeev.shtml (достъпен: март 2024) [Daurbek Makeev. Teologicheskie aspekty nartskogo eposa. – Dar'yal, 1, 2006. – http://www.darial-online.ru/2006_1/makeev.shtml (dostapen: mart 2024)]

Малолетко, А. 1992 – Алексей Малолетко. Аланы в Сибири? – Вторые исторические чтения памяти М. П. Грязнова. Омск, 1992. Ч. 1. с. 85–87. [Aleksej Maloletko. Alany v Sibiri? – Vtorye istoricheskie chteniya pamyati M. P. Gryaznova. Omsk, 1992. Ch. 1. 85–87.]

Нарты, 1957 – Нарты. Эпос Осетинского народа. Сборник. Ответственный редактор В. И. Абаев. Москва. 1957. [Narty. Epos Osetinskogo naroda. Sbornik. Otvetstvennyj redaktor V. I. Abaev. Moskva. 1957.]

Нарты кадджытæ-5, 2010 – Ирон адæмы эпос. Дзæуджыхъæу: ИПО СОИГСИ. Фæндзæм чиныг. 2010. Нартовские сказания: Эпос осетинского народа. Книга 5. Владикавказ, 2010. 127. Болгар, сын Бурафарнæга. Перевод на русском яз. Инала Плиева. [Iron adæmy epos. Dzæudzhyh'æu: IPO SOIGSI. Fændzæm chinyg. 2010. Nartovskie skazaniya: Epos osetinskogo naroda. Kniga 5. Vladikavkaz, 2010. 127. Bolgar, syn Burafarnega. Perevod na russkom yaz. Inala Plieva.]

Ненов, К. 2020 – Кирил Ненов. Произходът на българите според „Liber generationis“. – Bulgaria Mediaevalis, 1, 2020. – <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1037133> (достъпен: март, 2024) [Kiril Nenov. Proizhod't na balgarite spored „Liber generationis“. Bulgaria Mediaevalis, 2020. – <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1037133> (dostapen: mart, 2024)]

Николов, А. 2014 – Александър Николов. Панонските българи в Ранното Средновековие: опит за локализация и идентификация. – В: Трети международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013 г., Секция „История и археология“, подсекция „Българите през Средновековието“, съставител Т. Попнеделев, София. 2014. – https://www.academia.edu/4388501/panonski_bylgari (достъпен: март, 2024) [Aleksandar Nikolov. Panonskite balgari v Rannoto Srednovekovie: opit za lokalizaciya i identifikaciya. Treti mezh-dunaroden kongres po balgaristika, 23–26 maj 2013 g., Sekciya „Istoriya i arheologiya“, podsekciya „Balgarite prez Srednovekoviето“, s'tavitel T. Popnedelelev, Sofia. 2014. – https://www.academia.edu/4388501/panonski_bylgari (dostapen: mart, 2024)]

Новосельцев, А. 1990 – Анатолий Новосельцев. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва. 1990. [Anatolij Novosel'cev. Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoj Evropy i Kavkaza. Moskva. 1990.]

Патканов, К. 1883 – К. П. Патканов. Из нового списка географии, приписываемого Моисею Хоренскому. – Журнал министерства народного просвещения, 3. 1883, 21–32 [К. Р. Patkanov. Iz novogo spiska geografii, pripisyvaemogo Moiseyu Horenskomu. – Zhurnal ministerstva narodno prosvesheniya, 3. 1883, 21–32]

Петросян, А. 2014 – Армен Петросян. Арменоведческие исследования, Ереван, 2014. [Armen Petrosyan. Armenovedcheskie issledovaniya, Erevan, 2014.]

Пигулевская, Н. 1939 – Нина Пигулевская. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. Из сирийской хроники Захарии Митиленского – Вестник древней истории. 1, 1939, 107–115. [Nina Pigulevskaya. Sirijskij istochnik VI v. o narodah Kavkaza. Iz sirijskoj hroniki Zaharii Mitilenskogo – Vestnik drevnej istorii. 1, 1939, 107–115.]

Пигулевская, Н. 1941 – Нина Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва 1941. [Nina Pigulevskaya. Sirijskie istochniki po istorii narodov SSSR. Moskva 1941.]

Подосинов, А. 2018 – Александр Подосинов. Плиний Старший. Естественная история. Книга VI. Перевод с латинского и комментарии – Вестник древней истории. 1, 2018, 160–189. [Aleksandr Podosinov. Plinij Starshij. Estestvennaya istoriya. Kniga VI. Perevod s latinskogo i kommentarii – Vestnik drevnej istorii. 1, 2018, 160–189.]

Прокопенко, Ю. 2007 – Юрий Прокопенко. К вопросу об этнополитической истории населения Центрального Предкавказья II в. до н.э. – нач. I в. н.э. – Nartamongæ, 1, 2 за 2007., с. 212-236 [Yuriy Prokopenko. K voprosu ob etnopoliticheskoj istorii naseleniya Central'nogo Predkavkaz'ya II v. do n.e. – nach. I v. n.e. – Nartamongæ, 1, 2 za 2007., s. 212–236]

Романова, Г. 2011 – Галина Романова. Авары VI века на Северном Кавказе и в осетинском нартском эпосе (к постановке вопроса). Научно-теоретический журнал „Научные проблемы гуманитарных исследований“ Выпуск 10, 2011. [Galina Romanova. Avary VI veka na Severnom Kavkaze i v osetinskom nartskom epose (k postanovke voprosa). Nauchno-teoreticheskij zhurnal „Nauchnye problemy gumanitarnyh issledovanij“ Vypusk 10, 2011.]

Сланов, А. 2013 – А. Сланов. Скифские воинские культы. Вестник Северо-Осетинского государственного университета им. К. Л. Хетагурова Общественные науки № 2, 2013. [A. Slanov. Skifskie voinskie kul'ty. Vestnik Severo-Osetinskogo gosudarstvennogo universiteta im. K. L. Hetagurova Obshchestvennye nauki № 2, 2013.]

Стеблин-Каменский, И. 1999 – Иван Стеблин-Каменский. Этимологический словарь ваханского языка. Санкт-Петербург. 1999. [Ivan Steblin-Kamenskij. Etimologicheskij slovar' vahanskogo yazyka. Sankt-Peterberg. 1999.]

Степнонос, 1864 – Всеобщая история Степаноса Таронского Асохьика по прозванию, писателя XI столетия. Перевод Н. Эмин. Москва, 1864. [Vseobshchaya istoria Stepanosa Taronского Asoh'ika po prozvaniyu, pisatelya XI stoletiya. Perevod N. Emin. Moskva, 1864.]

Таказов, Ф. 2014 – Федар Таказов. Мифологические архетипы модели мира в осетинской космогонии. Владикавказ, 2014. [Fedar Takazov. Mifologicheskije arhetipy modeli mira v osetinskoj kosmogonii. Vladikavkaz, 2014.]

Твердый, А. 2006 – Александр Твердый. Топонимический словарь Северного Кавказа. Част 1, 2. Краснодар, 2006; Кавказ в именах, 2008. – <http://apsnyteka.org/640-toponimicheskij_slovar_kavkaza_a-g.html> (доступен: март, 2024) [Aleksandr Tverdyj. Toponimicheskij slovar' Severnogo Kavkaza. Chast 1, 2. Krasnodar, 2006; Kavkaz v imenah, 2008. – <http://apsnyteka.org/640-toponimicheskij_slovar_kavkaza_a-g.html> (dostapen: mart, 2024)]

Туаллагов, А. 2001 – Алан Туаллагов. Сарматы и Аланы в IV в. до н.э. – I в. н.э. Владикавказ. 2001. [Alan Tuallagov. Sarmaty i Alany v IV v. do n.e. - I v. n.e. Vladikavkaz. 2001.]

Туаллагов, А. 2009 – Алан Туаллагов. Поздние сарматы на границы Рима. – Известия СОИГСИ (Северо-Осетинского института гуманитарных и социальных исследований имени В. И. Абаева). Владикавказ, 2009. [Alan Tuallagov. Pozdnie sarmaty na granicy Rima. – Izvestiya SOIGSI (Severo-Osetinskogo instituta gumanitarnyh i social'nyh issledovanij imeni V. I. Abaeva). Vladikavkaz, 2009.]

Тунманн, И. 1990 – Иоганн Тунман. Крымское ханство. Симферополь. Таврия. 1990. – <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tunmann/frameset.htm> (доступен: март, 2024) [Iogann Tunman. Krymskoe hanstvo. Simferopol'. Tavriya. 1990. – <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tunmann/frameset.htm> (dostapen: mart, 2024)]

Цагаева, А. 1975 – Анастасия Цагаева. Топонимия Северной Осетии. Том 1. Орджоникидзе, 1975. [Anastasiya Sagaeva. Toponimiya Severnoj Osetii. Tom 1, Ordzhonikidze, 1975.]

Цонев, Б. 1918 – Беню Цонев. Происход име и език на моравците. София, 1918. [Benyu Conev. Proizhod ime i ezik na moravcite. Sofia, 1918.]

Цонев, Б. 1919 – Беню Цонев. История на българския език. Том 1. София, 1919. [Benyu Conev. Istoria na balgarskiya ezik. Tom 1. Sofia, 1919.]

Хоренаци, М. 1990 – Хоренаци, Мовзес. История Армении. Ереван 1990. [Horenaci, Movzes. Istoriya Armenii. Erevan 1990.]

Шишманов, И. 1900 – Иван Шишманов. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин“. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. кн. 26–27. I. Научен отдел. София, 1900. [Ivan Shishmanov. Kritichen pregled na v'prosa za proizhoda na prab'lgarite ot ezikovo gledishche i etimologiite na imeto „b'lgarin“. Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina. 26–27. I. Nauchen otdel. Sofia, 1900.]

Юхас, П. 1985 – Петер Юхас. Тюркобългари и маджари. София. 1985. [Peter Yuhas. Tyurkobalgari i madzhari. Sofia. 1985.]

Adams, D. 1999 – Douglas Adams. A Dictionary of Tocharian B. Amsterdam. 1999.

Brosset, M.-F. 1870 – Marie-Félicité Brosset. Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie, Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties. Saint-Petersbourg, 1870.

Burgess, R. 2013 – R. W. Burgess. The Chronograph of 354: Its Manuscripts, Contents, and History. – *Journal of Late Antiquity*, 5/2 (Fall), 345–396 © 2013 The Johns Hopkins University Press. – <https://www.researchgate.net/publication/265979275_The_Chronograph_of_354_Its_Manuscripts_Contents_and_History> (достъпен: март, 2024)

DDSA – Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.: <http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html> (достъпен: март, 2024)

Derksen R. 2015 – Rick Derksen. Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon. Brill. Leiden, Boston, 2015.

Justi, F. 1895 – Ferdinand Justi. *Iranisches Namenbuch*. Marburg. 1895.

MacBain, A. 1911 – Alexander MacBain. *An Etymological dictionary of the Gaelic language*. London, 1911.

Matasović, R. 2009 – Ranko Matasović. *An etymological lexicon of Proto-Celtic*. BRILL. Leiden-Boston. 2009.

Mommsen, T. 1909 – Theodor Mommsen. Über den Chronographen vom J. 354. – In: T.Mommsen. *Philologische Schriften*. Berlin 1909, S. 536–580

Preud'homme, N. 2019 – N. J.Preud'homme, 2019: La stèle des victoires du pitahš Šargas et la réaffirmation de la domination royale en Ibérie du Caucase. *Camenulae* 22, janvier 2019. on-line.: https://lettres.sorbonne-universite.fr/sites/default/files/media/2020-06/cam22preud_hommebat.pdf (достъпен: март 2024)

Soukry, A. 1881 – Arsène Soukry. *Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée*. Venise 1881. on-line.: <http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/ashxaracoys1881.pdf> (достъпен: март 2024)

Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. 2003 – S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak (with the assistance of I. Gruntov and V. Glumov). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Brill, 2003.

Szabó, K. 2004 – Szabó, Károly. (Fordította). *Kézai Simon mester Magyar Krónikája. Történelem, helytörténet / Magyar történelem 1526 előtt magyar őstörténet, honfoglalás, magyar történelem, forrás*. 2004.– <http://vmek.oszk.hu/html/vgi/vkereses/vborito2.phtml?id=2249> (достъпен: март, 2024)